

איור 20. שטח 4 — תעלה 61

בבית-הבד במודיעין (טרם פורסם) ובאתרים נוספים, וכנראה ששימש להנחת העקלים בעת הלחיצה.

לוקוס 5. שינויים מהותיים התחוללו במתקני הלחיצה בשטח 5. בורות האיגום 73, 75 אוחדו לתעלה ולמבנה הובאה אבן מלבנית גדולה (78), שמידותיה 60×55 ס"מ וגובהה לפחות 180 ס"מ ומן הסתם אף יותר (איור 22). באבן נחצבה מגרעת להנחת קורת עץ מקבילה שתפקידה לייצב את האבן ולקשרה לגג או למתקן ייצוב. ניצבי אבן מסוג זה נמצאו בבתי-בד רבים ותפקידם לשמש בסיס לבורג גדול. כיום האבן אינה מונחת באתרה וסביר להניח, שהיא שימשה גם כאן בסיס למתקן לחיצה. אבן שנייה שהובאה למקום (77)

איור 21. שטח 4 — אגן 99 על תעלה 51

היא גלילית. גובהה 1.80 מ' וקוטרה 1.3 מ'. האבן מסותתת באופן גס בלבד ובשני צדדיה חצובים שקעים קטנים.

במרחב 5 המצומצם אין מקום לאבן בגודל זה ובמקומה הנוכחי היא מבטלת את השימוש בשולחן הלחיצה 67. לדעתנו הובאה האבן כדי לשמש משקולת — מסוג המשקולות שחפר גבעון בשטח 1 ושדומה לה נתגלתה בחורבת קיפוד (ראה להלן). השקעים נועדו לקלוט את היתדות שבעזרתן גולגל העמוד למקום שנועד לו. סיתות המשקולת לא הושלם; נראה, שעבודתם של מתכנני המתקן הופסקה לפתע. מתקבל על הדעת, שהמשקולת נועדה לשמש יחד עם ניצב האבן (78). מכאן, ששולחן לחיצה 67 ננטש ובור האיגום שלו חובר לבור האיגום השני (73), כדי להמשיך ולנצל את המיכל הזה. מתקן נוסף הקשור לבית-בד בתקופה זו הוא אגן האבן (99) שתואר לעיל. בין האגן לבית-הבד נבנה קיר דל, וכך נוצר פתח מעבר בין האגן לבית-הבד. קיר זה, וכן המשכו הבנוי טוב יותר, נבנו על-גבי מתקן 51 וביטלו את השימוש בו.

הגת

גם במשטח הדריכה העליון של הגת (12) חלו שינויים מהותיים. בצד המשטח נחצבו שקעים לצירים עבור דלת כפולה (122), ובכך בטל כנראה השימוש במרחב זה כמשטח דריכה. המשטח רוצף בפסיפס צבעוני, שהונח על מילוי אבן שגובהו 30–40 ס"מ. המילוי

איור 22. שטח 4 — אבנים 77, 78 ואגן 99

שקע במקומות אחדים, בייחוד בצד צפון-מזרח (125). ייתכן גם שהפסיפס הוצב על מתקן נוסף, אך זה טרם נחשף כדי שלא לפגוע בפסיפס.

יתר חלקי המתקן המשיכו לשמש בתפקידם כגת. משטח דריכה 13 רוצף בפסיפס לבן וגס, שהיה קיים אולי כבר בשלב הראשון. הגת הפכה להיות אפוא גת עם משטח דריכה אחד, בדומה למרבית הגתות בארץ.

נראה, שבשלב 3 נבנה הקיר התוחם הצפוני (W4), היות שהוא פוגע בחציבות ובתעלות שונות מצפון לחצר וכן במתקן 57 ובמערה 43. גם קיר W1 נבנה בשלב זה ופגע במידת מה במתקן לעיבוד פשתן 52. בנייתו של הקיר הצפוני יצרה חצר גדולה ופתוחה. בצדי החצר נבנו שני חדרי שירותים נוספים. חדר 19, שמידותיו הפנימיות 2.7×2.6 מ', וחצר 24, שמידותיה 6.2×5.5 . ואפשר שנוצר חדר נוסף, 23, שמידותיו 5.2×4.2 מ'.

החציבות שהיו בחצר סותתו וכל השטח רוצף בעפר כבוש ופוזר עליו חצץ דק טחון שהודק היטב. קשה לדעת מה היה גובה הרצפה בתקופה זו. מכל מקום, נראה שהחצר חולקה למספר מפלסים מוגדרים (כגון מרחבים 20, 26, 11, 19, 18, 1, 2, 3, 24, 22, 25), ויחד עם זאת היה לחצר שיפוע ברור לכיוון צפון ומערב.

בחלקה הצפוני של החצר נתגלו כמה שקערוריות (41, 42, 43), ששימשו כנראה לקליטת עמודים שתמכו בקירוי קל וזמני.

מכאן, שבשלב 3 נבנו בצדה המערבי של החצר שישה או שבעה חדרי שירותים (5, 4,

3, 2, 1, 24 ואולי גם חדר 23) ועוד חדר בצדה הצפון-מערבי (19). המתקנים לעיבוד הפשתן בוטלו וכמוהם גם מתקני הלחיצה בחדר 5, והוחל בהקמת מתקני לחיצה גדולים ואיתנים יותר (77, 78). הגת צומצמה ועל חלק ממנה (12) נבנה חדר שרוצף בפסיפס צבעוני מעוטר בצלבים. יתר חלקי הגת, מערת המחסן ומערכת המים, המשיכו לפעול ללא שינוי של ממש.

הממצא הקירמי ותיארוך המבנה

בדיקת הממצא הקירמי מוכיחה, ששטח 4 נוסד במאה ה' לסה"נ. למרות שהיו במבנה שתיים-שלוש תקופות של שימוש, הממצא הוא אחיד – רוב כלי החרס שנמצאו הם מטיפוסים שלא היו עוד בשימוש אחרי המאה ה' לסה"נ; רק בטיפוס אחד נעשה שימוש גם בראשית המאה ה' לסה"נ (איור 23). מכאן, שהמבנה ננטש בראשית המאה ה' לסה"נ (עקב הכיבוש הפרסי בשנת 614?), או לכל המאוחר בזמן הכיבוש המוסלמי.

משמעותו של המבנה

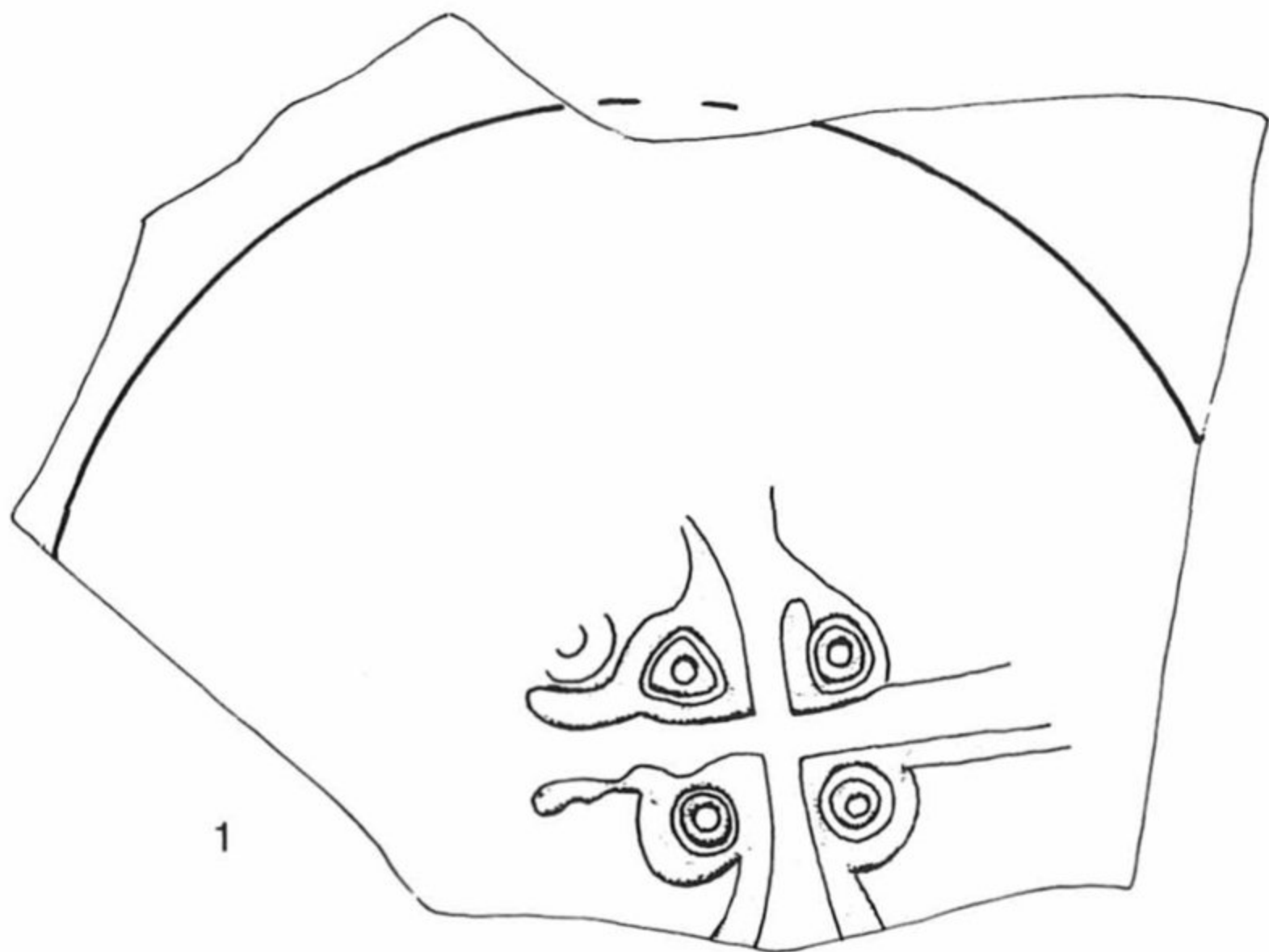
הקמת חדרי המגורים וסגירת החדר נותנים יסוד להשערה, שבשלב 3 היה כל השטח חצר שירותים של בית אחוזה. בית האחוזה עצמו טרם נתגלה והוא עשוי להימצא במרחק כמה עשרות מטרים מן החצר. כזכור, נתגלה מבנה אחוזה מפוצל מעין זה גם בשטח 1. בתי אחוזה מפוצלים הם תופעה נדירה, שהרי בדרך כלל מבנה בית האחוזה מורכב מחדרים (וחצרות) של שירותים. מבני אחוזה מפוצלים נמצאו בקלן, במונגרסדורף ובציריך.¹ לפני זמן לא רב נחפר מבנה דומה בקורצ'י שבאיטליה.² היה זה אפוא טיפוס מקובל, אם כי נדיר. שרידי מבנים נוספים פזורים בסביבה הקרובה; אך בשלב זה קשה לעמוד על אופיים במדויק.

חדר 12, המרוצף בפסיפס צבעוני, היה מעין קפלה בתוך מבנה. לא כל מבנה האחוזה הוסב לכנסייה, אלא נבנתה רק קפלה קטנה בתוך חצר השירותים ובה התפללו העובדים. קפלות מעין זו מצויות בשתי וילות בפרבר הווילות בדפנה (חרביה), באנטיוכיה³ ובבתי אחוזה נוספים.

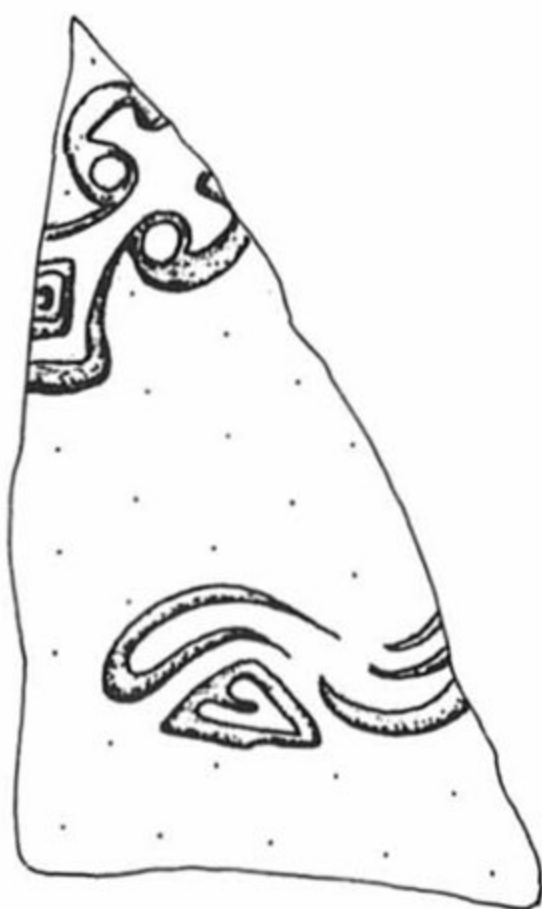
רצפת הפסיפס (איורים 24 – 26)

רצפת הפסיפס מורכבת משטיח מרכזי גדול, מסגרת, מצה ורקע. השטיח המרכזי (מידותיו 2.65×2.8 ס"מ) מחולק לתשעה מרובעים (88×93 ס"מ כל אחד). המרובע המרכזי הוא צלב גדול. בין המרובעים מפרידה סדרה של 4 מעוינים קטנים בצבע אדום (1.8×1.8 ס"מ). כל מרובע מחולק לארבעה משולשים על-ידי שתי שורות אלכסוניות של ביצים (או עלים) בצבע שחור, 8 ביצים בכל שורה. בכל אחד מן המשולשים שבגוף המרובע נראים חצאי עלים המונחים זה על זה בצורת פירמידה. הפירמידה נעשתה באבנים לבנות ומעוטרת באבנים אדומות. ברשימתו של אבי-יונה צוין דגם זה במספר $5j^3$ (ראה להלן). הצלב המרכזי צבעיו לבן ואדום ומידותיו 63×68 ס"מ. סביבו מתואר מעגל בצבע אדום וסביב המעגל – מרובע שחור על רקע לבן; בקצות המרובע נקבעו מספר אבנים בצבע שחור בצורת משולש. ברשימת עובדיה צוין דגם צלב זה במספר $3c^4$ (ראה להלן). צבעי הצמה צהוב, אדום ולבן ורוחבה 14 ס"מ. הצמה מוקפת מסגרת שאיננה מרובעת ואשר נועדה להתאים את הדגם המרובע למסגרת הגת, שאיננה ריבוע מדויק. בשניים מקצות השטח שבין הצמה ובין המסגרת נראים 3 צלבי קרס שחורים המחוברים זה לזה.

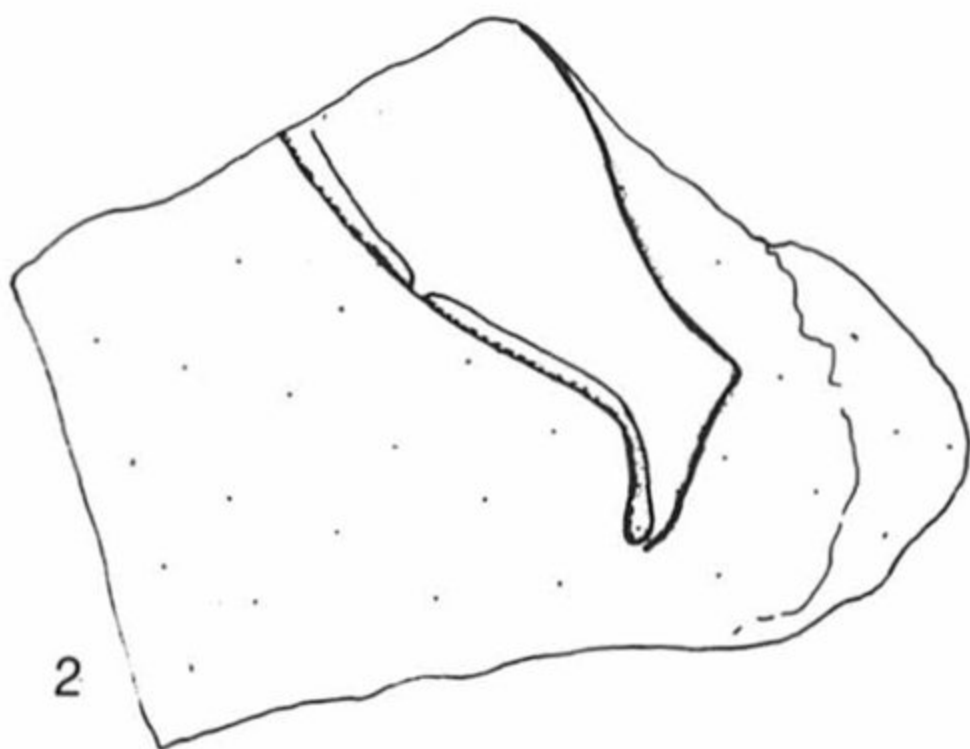

1

3

2

4

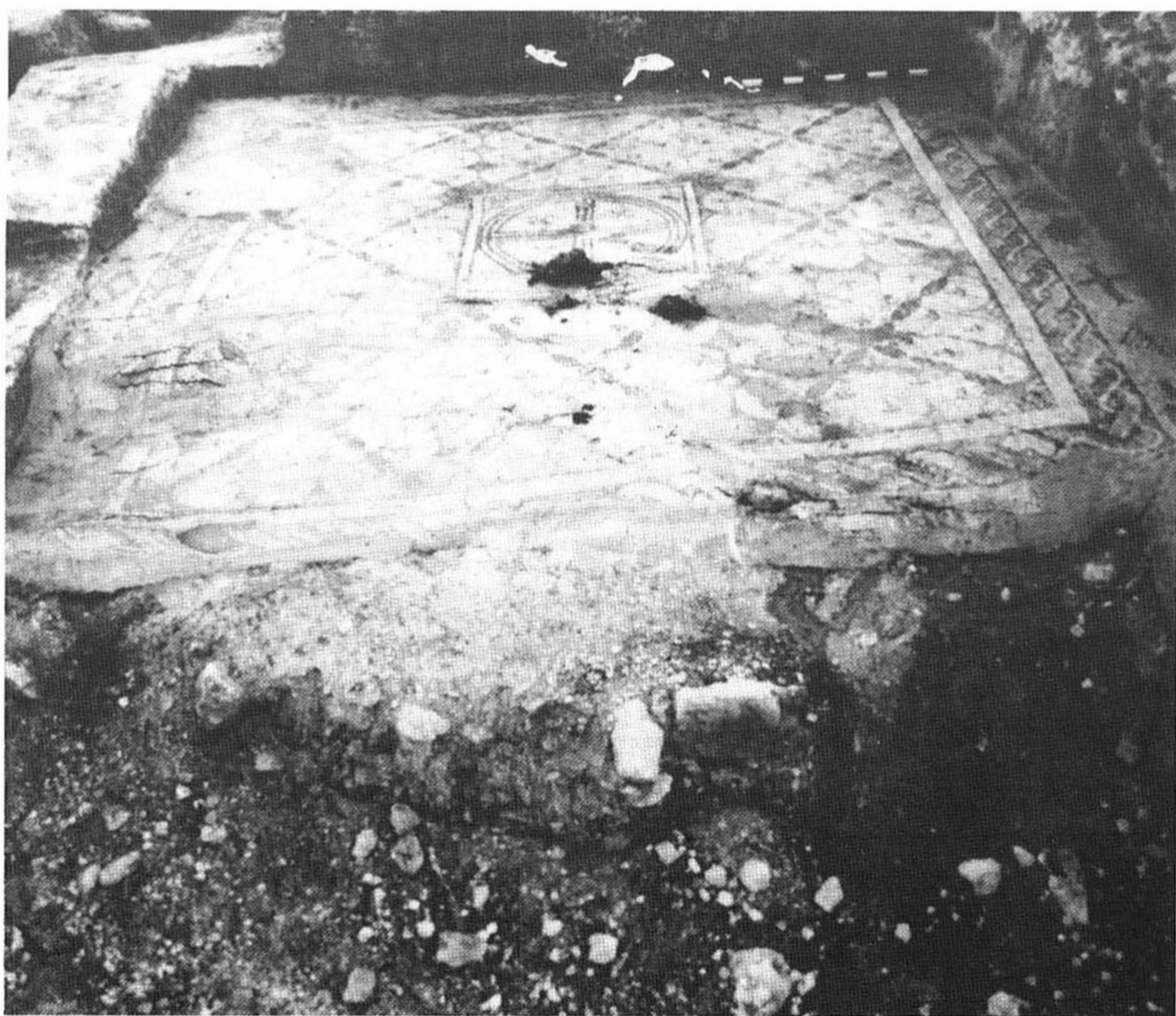
5

איור 23. שטח 4 — שברי צלחות מעוטורות

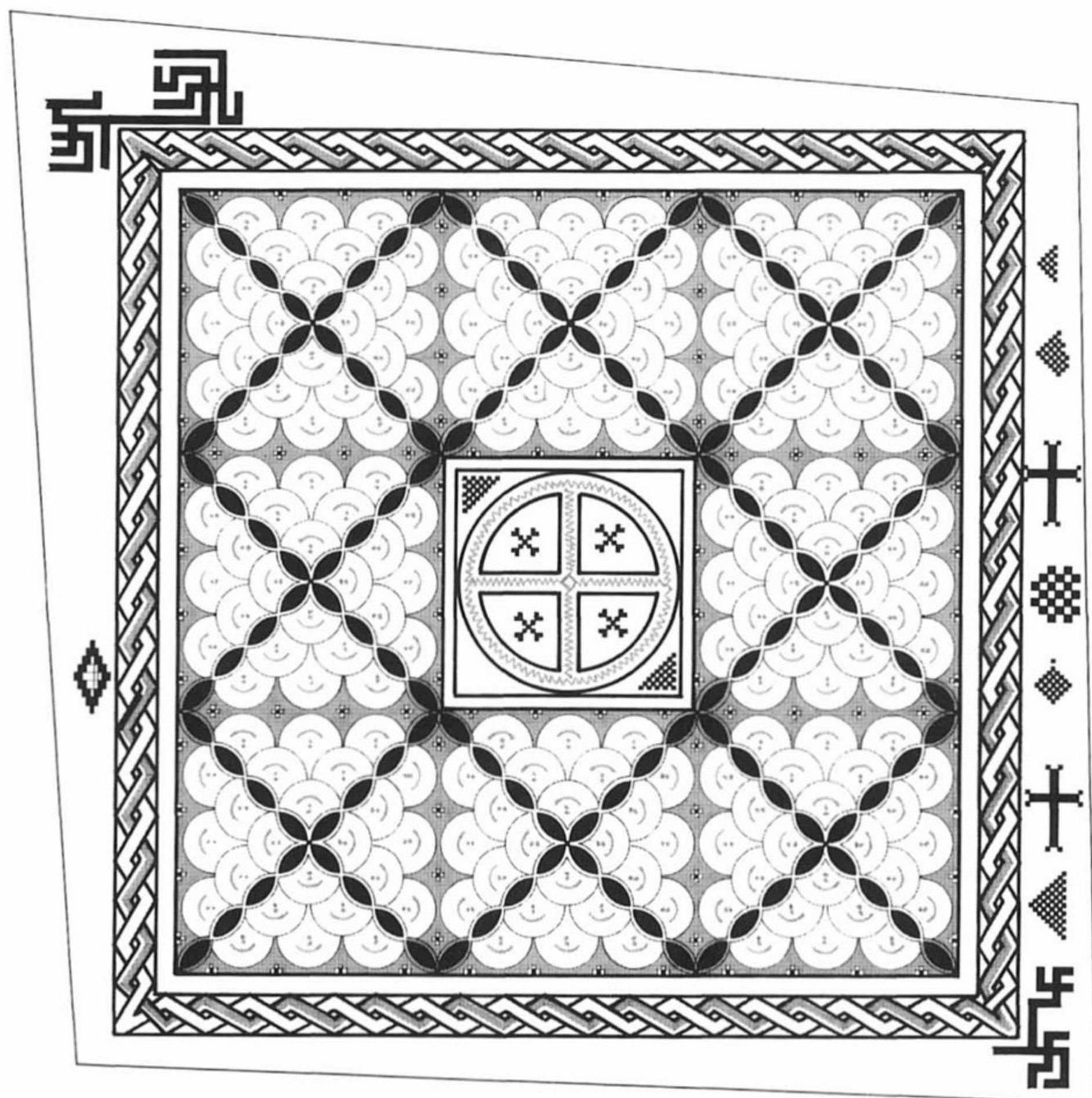

איור 24. שטח 4 — רצפת הפסיפס

איור 25. שטח 4 — רצפת הפסיפס

איור 26. שטח 4 — רצפת הפסיפס — שחזור

באחד מצדי הצמה נראים שני צלבים שחורים (28x24 ס"מ) ועיטורים גיאומטריים. עיטור נוסף בצבע שחור אותר בצד השני של הצמה. על האופי הנוצרי של המבנה ניתן ללמוד מצלחות היבוא שנמצאו בו ושעליהן חרוט צלב, ובייחוד מרצפת הפסיפס המעוטרת בצלב שבחדר 12. תאריך הרצפה ברור לפי הממצא הקירמי האחד — סביב שנת 500 לסה"נ. כידוע, נחקק בשנת 429 חוק האוסר על יצירת צלבים במקום שצפוי כי ידרכו עליהם. במאה הז' לסה"נ חזרו והדגישו את האיסור הזה. לכאורה בשל כך יש בדינו אמצעי לקביעת תאריכן של רצפות פסיפס שמופיע בהן צלב. אין כל ספק שהיו מבנים שבהם נשמר איסור זה, ואם נמצא בהם צלב, שנעשה לפני שנחקק החוק, היו נוקטים אמצעים שונים כדי למנוע את הדריכה עליו. אבל מתברר, שלא תמיד נשמר האיסור. ניתן למצוא רצפות פסיפס שבהן מופיע צלב במקום שנועד לדריכה לא רק זמן קצר לאחר חקיקת החוק, אלא גם במאה הה' לסה"נ. צפיריס, שחקר עניין זה, מונה 5 חריגים ברחבי הארץ, ועל אלה ניתן להוסיף עוד כהנה וכהנה.⁵ צפיריס מדגיש, שצלבים ברצפות פסיפס נמצאו רק בארץ-ישראל. ברם, הצגה זו

מטעה, שהרי מדובר בממצא מארבע פרובינציות: פניקיה (הכנסייה בשבי ציון), ערביה (הכנסייה בממפיס), פלשתינה סקונדה (בית השיטה) ופלשתינה פרימה (מגן ואתרים נוספים). יתר על כן, רצפות פסיפס ובהן צלב מן המאה ה' לסה"נ נמצאו גם בגליה⁶ ובאסיה הקטנה, בויליה קונסטנטינה, שבפרוור הווילות דפנה חרביה שליד אנטיוכיה, וכן בוילות נוספות באיזור זה.⁷ רצפה מקושטת בצלבים קטנים, דומים לאלה שברצפת הפסיפס שנמצאה במשמר העמק, מצויה בויליה מעניינת ליד אדנה שבקיליקיה (תורכיה של היום). צלב הצד הגדול הזה לצלב שבמרכז רצפת הפסיפס נמצא במנזר מודיעין (טרם פורסם). יש לזכור, שלעתים היה הצלב דגם קישוטי קדם-נוצרי. למשל, ברצפת אחת הווילות שבדפנה מופיעים במרכז צלבים רבים בדגם שהתפתח מאב-טיפוס שנמצא בארמון דיוקלטיאנוס ביוגוסלביה⁸.

נמצאנו למדים, שהחוק האוסר להתקין צלב ברצפות שנועדו לדריכה לא נשמר במאות ה'–ו' לסה"נ. צפירים מונה לכך מספר סיבות, ובין השאר את ריבוי קבוצות הנזירים ואת המסורות המקומיות ששלטו במזרח. דברים אלה היו נכונים גם לגבי איזורנו. כפי שנראה להלן, ייתכן שגם המבנה שאנו דנים בו היה שייך למנזר, אבל גם אם נאמר שמדובר בבית אחוזה הימצאותו של הצלב אינה צריכה להפתיע; גם בוילות שנחשפו בדפנה-חרביה ובאדנה היו צלבים.

רצפת הפסיפס עצמה היא שגרתית למדי ואינה שונה מן המוכר והמקובל ברצפות פסיפס בארץ. כאמור, השדה המרכזי מחולק ל-9 מרובעים על-פי הדגם j5 של רשימת אבי-יונה.⁹ דגם זה מצוי באתרים רבים בירושלים (מס' 113, 125, 129) ובסביבותיה (ח' מלחה 225), וגם בח' חובילה (מס' 286), אום א-רוס בהרי חברון (326), באר שבע (335), סוסייה¹⁰ ובאתרים נוספים. מסגרת התשליב (B3) מצויה באתרים רבים בבתי כנסת (יריחו – עין דוק מס' 69, ובח' סוסייה), וכן במספר כנסיות בירושלים (109, 113, 117, 119, 132) ובעיקר בכנסייה שבהר ציון, בזבבדה שבשומרון (329), בבאר שבע (335), בסוחמתה שבגליל העליון (359) ובאל חבילה.¹¹

נראה, שניתן לשחזר את התפתחותו של דגם זה. הדגם מופיע לראשונה ברצפת הפסיפס הראשוני שנמצאה במגדוח שבקיליקיה.¹² השטיח המרכזי של רצפת פסיפס זו עשוי בדגם פרחים או עלים הדומה לזה של רצפת משמר העמק, אלא שחסרה שם חלוקת המשנה בעזרת שרשרות שחורות וחסר גם הצלב במרכז. פסיפס זה הוא מן המאה ה' לסה"נ. מעניין לציין, שבשלב מאוחר (אחרי שנת 526) תוקן המבנה, ובחדר שבו נמצא הפסיפס נבנה חדר עם אפסיס ובו פסיפס עם תשליב הדומה לתשליב שבפסיפס משמר העמק. אב-טיפוס אחר מצוי בכנסייה שבהר ציון שזמנה המדויק איננו ברור. פסיפס זה דומה יותר לפסיפס שלנו ומופיעה בו חלוקת המשנה בעזרת שרשראות שונות, אך אין בו אותו סידור יפה של חצאי עלי פרחים המונחים כאילו זה על זה.¹³ בשלב השני של התפתחות הפסיפס חולק השטח בעזרת שרשראות דמויות ביצים או רימונים. שלב זה מופיע ביתר הדוגמאות שצוינו לעיל ובמיוחד באום א-רוס, שבה נמצא דגם כמעט זהה לזה שבמשמר העמק, אבל ללא הצלב במרכז. הרצפה באום א-רוס דומה במיוחד בכך שבצדי השטיח המרכזי מצויים צלבים קטנים הדומים לאלה שברצפה שאנו עוסקים בה. ברצפת משמר העמק מופיע שלב שלישי ובו שולב צלב במרובע המרכזי של הפסיפס.

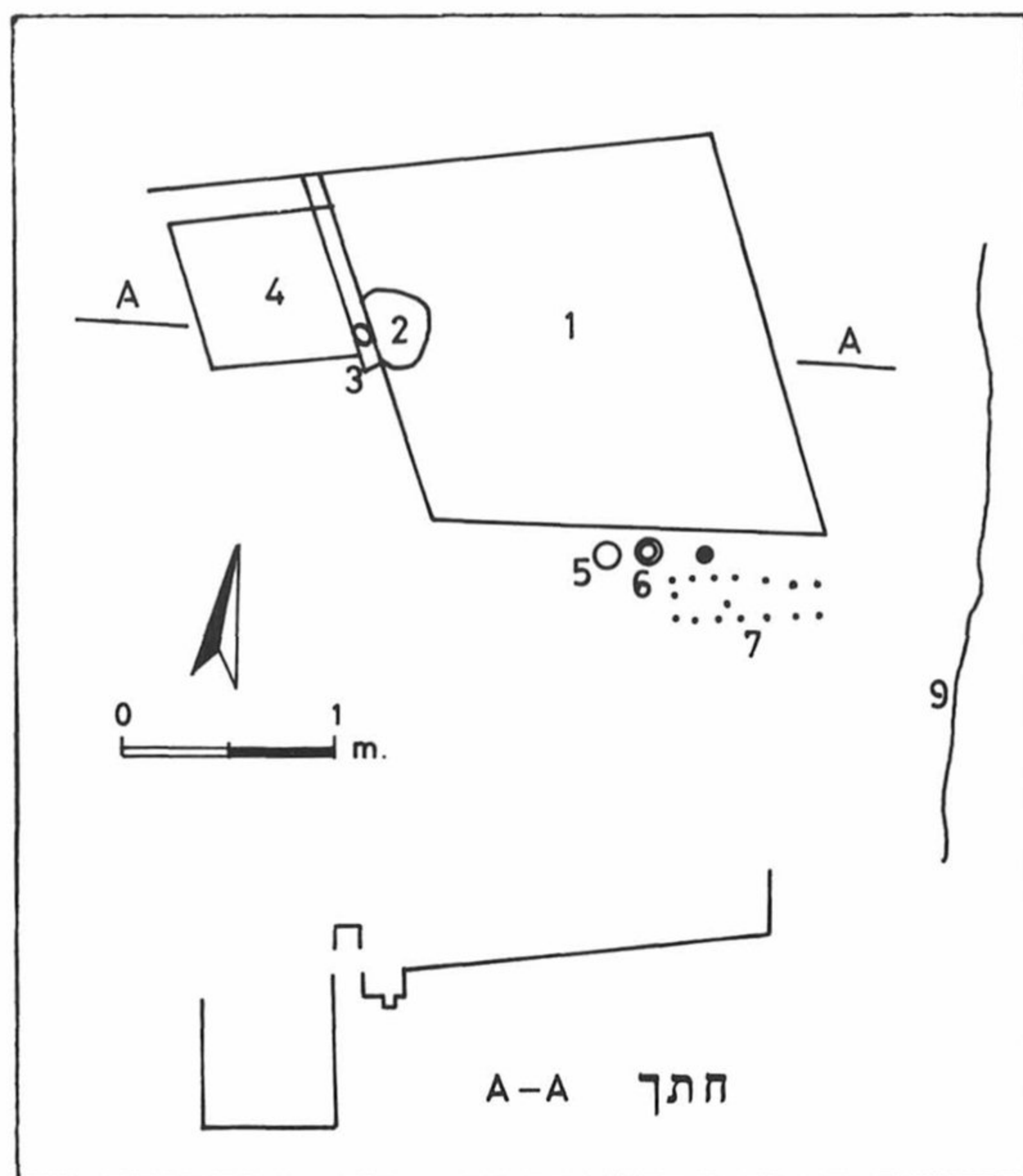
דגם זה הוא אפוא דגם מקובל, שניתן לעקוב אחר שלבי התפתחותו מן המאה ה' לסה"נ, דרך כנסיות מן המאות ה'–ו' לסה"נ ועד ראשית המאה הז' לסה"נ בבית האחוזה

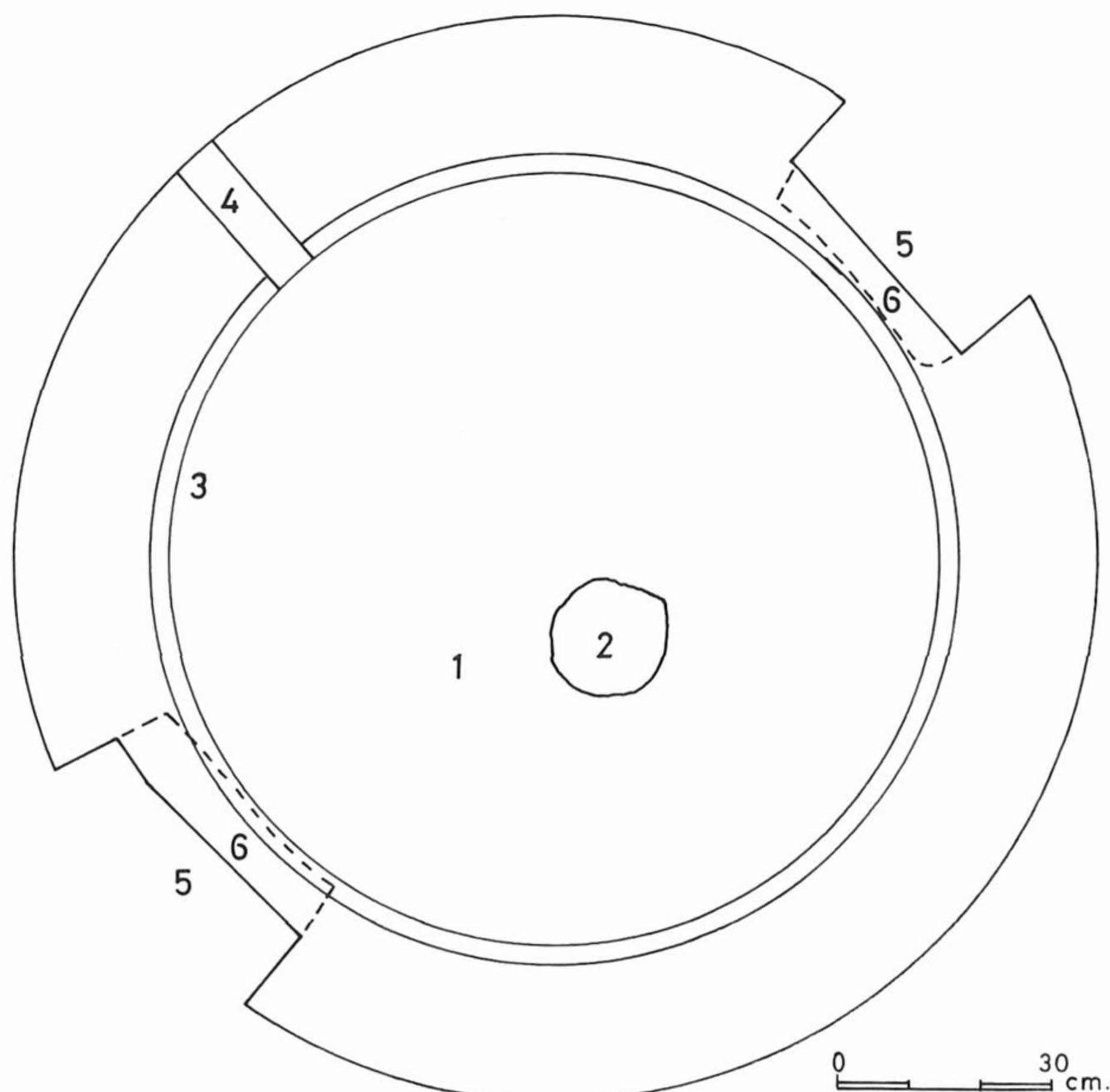
שלפנינו. בכל הדגמים הללו, חוץ מאשר ברצפת הפסיפס במשמר העמק, לא מופיע הצלב במרכז והדגם הוא שלם, מבחינה פנימית, ללא צלב זה.¹⁴ נראה אפוא, שמי שיצר את הפסיפס שלנו קיבל דגם מוכן וצירף אליו אלמנט נוסף — צלב במרכז הפסיפס. הדבר ניכר היטב באי-ההתאמה שבין הדגם ובין גבולות החדר. הדוגמה שבפסיפס שלנו אינה מתאימה לחלוטין למסגרת החדר ולקווי הקירות שבו, והדבר מלמד על שימוש בדגם שהוכן מראש, ללא זיקה למסגרת החדר.

צלבי קרס מעין אלה המופיעים בשולי פסיפס משמר העמק הם נדירים ואף אינם נזכרים ברשימתו של אבי-יונה. תשליב דומה, הממלא תפקיד אמנותי זהה של הפסיפס שלנו, מצוי ברצפת הפסיפס שנמצאה בח' סוסיה. ברצפת המנזר הגדול בהר נבו מצוי תשליב דומה, אך צפוף יותר, במסגרת אחד הספינים. צלבים קטנים דומים בשולי הפסיפס נמצאו בוילה ליד אדנה.¹⁵ צלבים דומים כדגם מרכזי בשטיח נמצאו בשבי ציון.¹⁶

מכלל מקבילות אלה ראוי לציין את הרצפות בח' מלחתה ובח' באר שבע, הדומות לרצפה שאנו דנים בה גם על-פי צורתו של השדה המרכזי וחלוקתו וגם על-פי תשליב המסגרת. גם ברצפה בח' סוסיה מצוי השדה המרכזי במסגרת וגם שם יש תשליבים דמויי

איור 27. גת 5

איור 28. שולחן לחיצה 7

צלב קרס בפינות. הרצפות שנמצאו בבאר שבע ובח' מלחתה הן ככל הנראה מן המאות ה'–ו'. זמנה של הרצפה בח' סוסייה בעייתי יותר, אבל לא כאן המקום לעסוק בכך. הצלב עצמו מוכר וידוע כסמל דתי ואף כסמל קדם-נוצרי (C2 ברשימתו של עובדיה)¹⁷.

שטח 5 — גת (איור 27)

שוהי גת קטנה הכוללת משטח דריכה (1) בור שקיעה (4) ולידה משחק קטן החצוב בסלע (7) וגומחות לסחיטת ענבים לשימוש ביתי (6–7).

שטח 7 — שולחן לחיצה לסחיטת שמן (איור 28)

באיזור שמתחת לבית-הבד מס' 1030B (בשטח 15 שחפר ע' זיגלמן) נתגלה, באתרו, שולחן לחיצה נוסף (מס' 7). שולחן זה הוא אבן גלילית שקוטרה 1.53 מ' וגובהה 0.9 מ'. משני צדי השולחן חצובים שקעים ששימשו בסיס לקורות (5). מתחת לפני השולחן, מול כל שקע, חצובה גומחה (6). יש להניח, שלקורה שהוכנסה לשקע היתה בליטה שהתאימה לגומחה ונועדה לעיגון הקורה.

איור 29. שטח 9 — ים בית הבד לפני החפירה

על-פני השולחן נחצב חריץ (3) להזרמת השמן. רוחבו 3 ס"מ ועומקו 8 ס"מ. החריץ הוביל לנתיב שרוחבו היה 7 ס"מ (4). נתיב זה הוביל, מן הסתם, לבור איגום. המיוחד בשולחן לחיצה זה הוא, שסמוך למרכזו נחצבה שקערורית. קוטרה 15 ס"מ ועומקה 7 ס"מ. ייתכן שבשקערורית זה הוצבה קורה שעליה הושחלו העקלים, כמקובל בבתי-הבד הערביים כיום. הקושי העיקרי בהסבר זה נובע מכך שבשקערורית זו אינה מצויה בדיוק במרכז שולחן הלחיצה.

שולחנות דומים נמצאים בדרך כלל בבתי-בד. ברם, שולחן לחיצה זה הוא קטן במיוחד. אמנם האבן עצמה גדולה היא ומרשימה, אך המרחק בין הקורות איננו גדול דיו בהשוואה לשולחנות הלחיצה שנחשפו בשטח 1 ובשטח 4. ואף-על-פי כן מסתבר, שהשולחן שימש כחלק מבית-בד נוסף שהיה באיזור של בתי-בד שנחפרו.

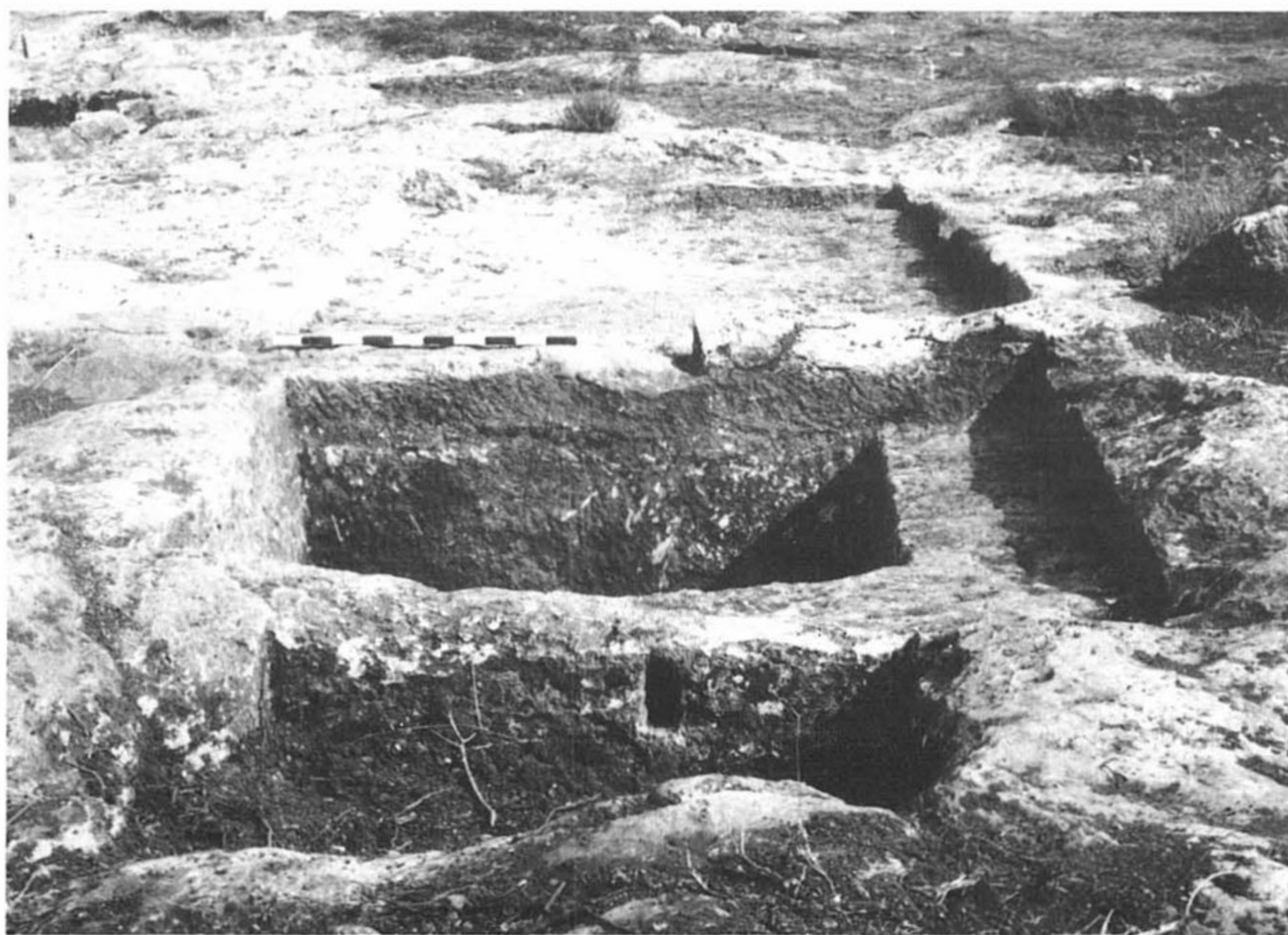
שטח 9 — "ים" של בית-בד וגתות (איורים 29–31)

בשטח זה טרם נחפר. נמצאו בו ים של בית-בד ושתי גתות גדולות. האתר מצוי על המורד של רבע'ה א פוקה — אחד מכפרי הבת של גבע הקדומה.

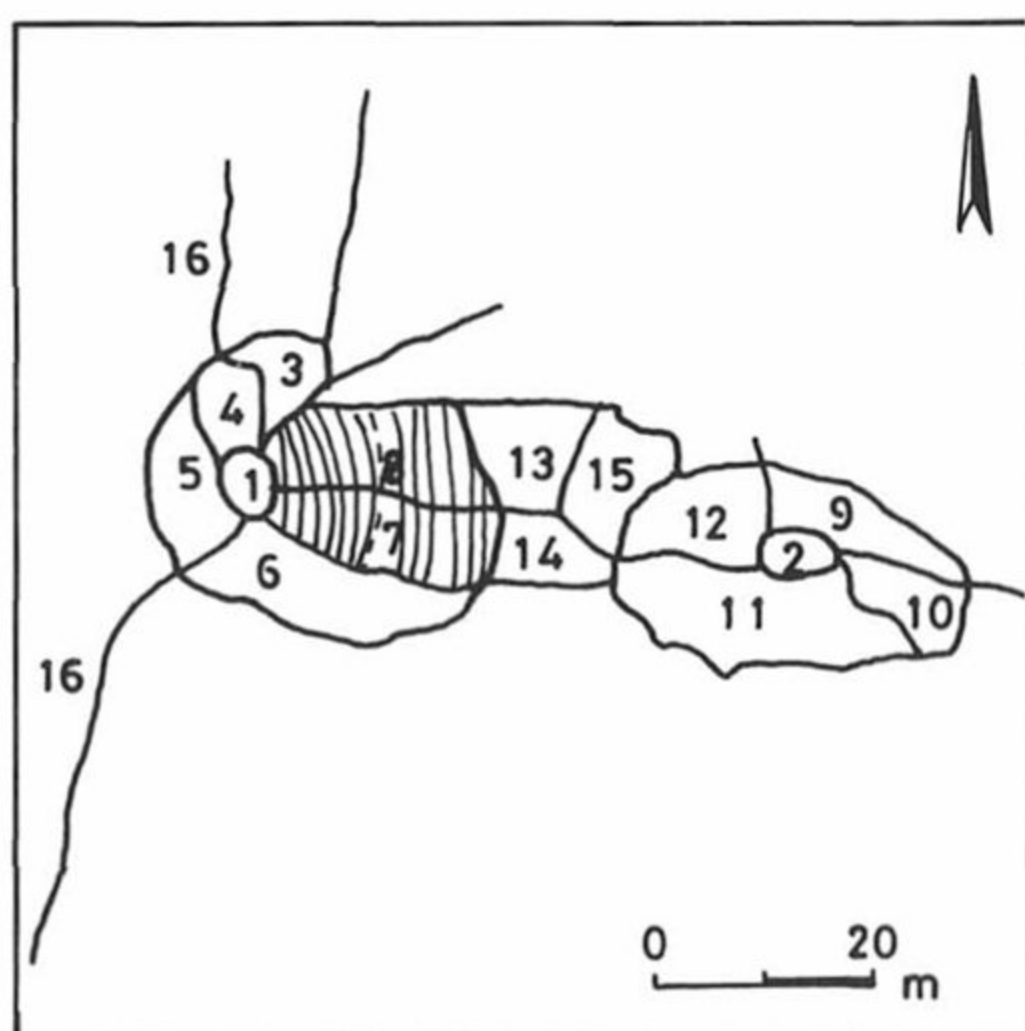

איור 30. שטח 9 — ים בית הבד לאחר החפירה

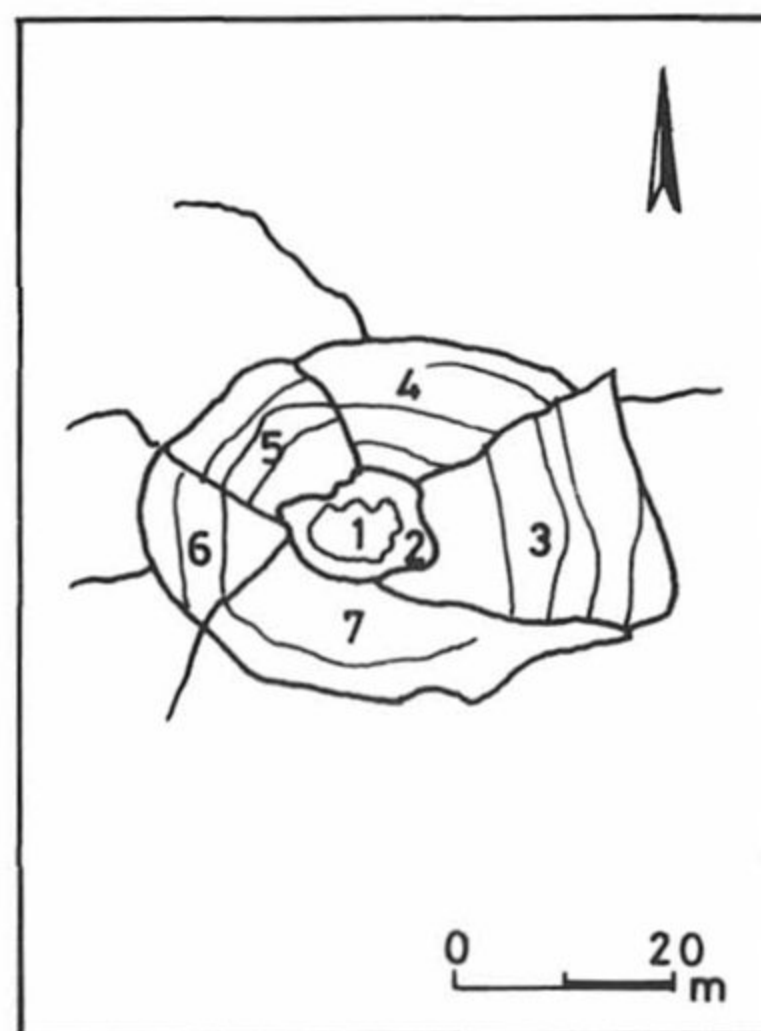

איור 31. שטח 9 — הגת

איור 33. חלוקת קרקעות — גבעת אשמר ותל אבו קוטע
(אתרים 11–12) 676-6

איור 32. חלוקת קרקעות — גבעת קרפוד
(אתר 10)

שטחים 10, 11, 12 — כפרי בת (איורים 32–33)

בעזרת תצלומי אוויר משנת 1944 זוהו שלושה כפרי בת שנשתמרו בהם שרידיה של חלוקת קרקעות. המשותף לכל שלושת האתרים הוא היותם גבעות בזלתיות תלולות למדי. יש להניח, שבאופן דומה חולקו שטחים חקלאיים נוספים באיזור, אלא שהשטחים האחרים עובדו במשך הדורות והחלוקה הקדומה ניטשטשה. סימוכין לכך יש בעובדה שגדרות הגבול נמשכות מעבר לשטח המאורגן (כגון הגדרות שבין חלקות 3–4; 6, 7, בגבעת קיפוד, והגדרות שבין חלקות 3, 8, 9–10 בגבעת אשמר). שרידי גדרות דומות נמצאו בשטח 9.

חלוקת הקרקעות היא כנראה קדומה ויש להניח שהיא מן התקופה הרומית-ביזנטית. קשה להניח, שבתקופה אחרת היה גוף כלשהו שהיה מסוגל ליזום חלוקת קרקעות כה מאורגנת. באופיה דומה חלוקה זו לחלוקות אחרות מתקופה זו, כגון חלוקת האיזור שסביב שכם, השטחים סביב עזון, בורק, ח' נג'אר ואזורים נוספים שנבדקו אך טרם פורסמו.¹⁸ בכל שלושת השטחים ניתן להבחין במבנה דומה. על פסגת הגבעה שכנו מבני המגורים וסביבם נמצא שטח מגודר ששימש לשירותים ולמתקנים. שטח מעין זה מכונה במקורות התלמודיים "קרפיף" וניתן להבחין בו ביישובים נוספים ברחבי הארץ.¹⁹ במורד הגבעה השתרעו החלקות, וגדרות הגבול שבין החלקות ירדו במורד התלול למדי של הגבעה. על גבעה 676-6 עמד כנראה מבנה בודד, אלא שנבנתה עליה מצבת זיכרון וכל השרידים הקדומים נהרסו. מן הגבעה נלקטו מספר חרסים מן התקופה הביזנטית המאוחרת. גם על גבעת אשמר עמד מבנה בודד ושרדו ממנו כמה שרידי קירות. גם מאתר זה נלקטו חרסים מן המאות ה'–ו' לסה"נ. על גבעת קיפוד היו מספר מבנים. בצילום האוויר ניתן להבחין ב-6–7 מבנים. באיזור אף נתגלתה משקולת גדולה של בית-כד, דומה לזו שחשף ר' גבעון בחפירות בית-הכד בשטח 1. הווי אומר, שהישוב כלל בית-כד גדול ובנוסף לכך 5–6

מבנים נוספים ששימשו, מן הסתם, למגורים. בגבעת קיפוד נמצאו חמש חלקות חקלאיות (3-7). מכך יש להסיק אפוא, שבעלי החלקות התגוררו ביישוב הבת הקטן שעל ראש הגבעה. מן הגבעה נלקטו חרסים מן המאות ה'–ו' שהם זהים בטיבם ובאופיים לממצא הקירמי שבשטחי המתקנים לעיבוד הפשתן (שטחים 1, 4).

בגבעת אשמר ובגבעה 6–676 היה המצב היישובי שונה במקצת. על ראש כל גבעה ניצב מבנה בודד ובמורד הגבעה השתרעו מספר חלקות (4 חלקות בגבעת אשמר, 6 חלקות בגבעה 6–676). מכאן ניתן להסיק, שבראש הגבעה התגורר אחד מבעלי הקרקע ושבעלי חלקות נוספות התגוררו בעיר עצמה. קשה להניח שבראש הגבעה התגורר בעל האחוזת העשיר שכל החלקות היו שייכות לו, משום שבאחוזת גדולה אין צורך בחלוקת שטחים, הכרוכה בדרך כלל בהשקעה כספית גדולה למדי. כמו־כן אי אפשר לטעון שחלוקה זו נועדה לאריסי משנה. בדרך כלל אריסי המשנה הם שהתגוררו ליד השטחים החקלאיים, ואילו במקרה שלפנינו לא נתגלו בתי המגורים של האריסים ואדרבה נתגלו רק סימנים למבנה אחד על ראש הגבעה.

אם כן, לדעתנו בכל שלושת השטחים מדובר בחלקות פרטיות. יחד עם זאת, ברור שהכשרת השטח נעשתה תוך שיתוף פעולה הדוק בין כל החקלאים והדבר ניכר בקווי המדרגות העוטרים את כל הגבעה בצורה מסודרת.

החלקות בשלושת האזורים שונות זו מזו בגודלן, כפי שניתן לראות בטבלה 2.

טבלה 2. גודלי החלקות באיזור גבע

ג. גבעת אשמר		גבעת קיפוד	
1. מבנה מגורים + קרפף	2,056 ד'	1. איזור המגורים	3,084.5 ד'
חלקה חקלאית 9	11,516 ד'	2. איזור שירותים (קרפף)	5,693.5 ד'
חלקה חקלאית 10	5,552 ד'	חלקה חקלאית 3	34,567 ד'
חלקה חקלאית 11	28,789 ד'	חלקה חקלאית 4	20,358 ד'
חלקה חקלאית 12	10,028 ד'	חלקה חקלאית 5	18,507 ד'
		חלקה חקלאית 6	25,190 ד'
ד. המישור בין הגבעות		ב. גבעה 6–676	
חלקה חקלאית 13	10,076 ד'	1. מבנה מגורים + קרפף	3,955 ד'
חלקה חקלאית 14	5,758 ד'	חלקה חקלאית 3	5.141*
חלקה חקלאית 15	7,197 ד'	חלקה חקלאית 4	10,076 ד'
		חלקה חקלאית 5	4,935
		חלקה חקלאית 6	30,331 ד'
		חלקה חקלאית 7	13,572 ד'
		חלקה חקלאית 8	19,227 ד'
			15,427 ד'

* אולי חלקה שחולקה בשלב שני לשתי חלקות.

שטח 19

בשטח 19 נתגלו מספר מתקנים. חלק מהם נפגע עקב בניית בקתה בשנת תשמ"ד. המתקנים שנבדקו הם:

1. מתקן קטן לעיבוד פשתן שמידותיו 2.4×0.6 מ' ועומקו 80 ס"מ. למתקן זה יש שני

- כוכים ממערב, וממזרח מעין מדף חצוב, במקום הכוכים. עומק תעלות הצד 40 ס"מ.
2. ליד המתקן לעיבוד פשתן נמצאה "בודדה" קטנה ביותר, המורכבת ממשטח חצוב מרובע שמידותיו 30×30 ס"מ ועומקו 3–4 ס"מ, ושקע לאיגום, שקוטרו 22 ס"מ ועומקו 5–8 ס"מ. בין משטח הדריכה לשקע האיגום נמשכת תעלה קטנה.
3. גת משטח דריכה חצוב, שמידותיו 2.4×2.4 מ' ועומקו 30 ס"מ. מידות בור האיגום 0.9×0.6 מ' ועומקו 1.1 מ'. בין המשטח לבור האיגום מצוי נקב שדרכו זרם התירוש. בדופן המערבית של משטח הדריכה מצוי שקע שנועד להנחת קורה ללחיצה שנייה על הזגים. המבנה של גת זו דומה למבנה של הגת בשטח 5.
4. מערה גדולה שלא נחפרה, אשר שימשה מן הסתם בתור מחסן.

מסקנות

נפח בור האיגום פחות מ-0.6 מ"ק ובכל סחיטה ניתן לעבד תוצרת של כרם ששטחו 2 דונם. נפח המתקן לעיבוד פשתן 1.9 מ"ק ולפי חישובנו במאמרנו הנ"ל הוא מתאים לעיבוד תנובת שדות דגנים ופשתן ששטחם 11 דונם בערך. יש להניח, ששטח זה היה שייך לחקלאי בינוני שהיו ברשותו 2–4 דונם כרם ו-11 דונם דגנים ופשתן. קרוב לוודאי שהיו לו בנוסף לכך גם כרם זיתים ושטחים נוספים. ניתן להעריך אפוא את נכסיו כ-20 דונם. שטחים אלה מייצגים חקלאי עצמאי בינוני, או אריס המעבד את שדהו בכוחות עצמו.

שטח 20 (איור 34)

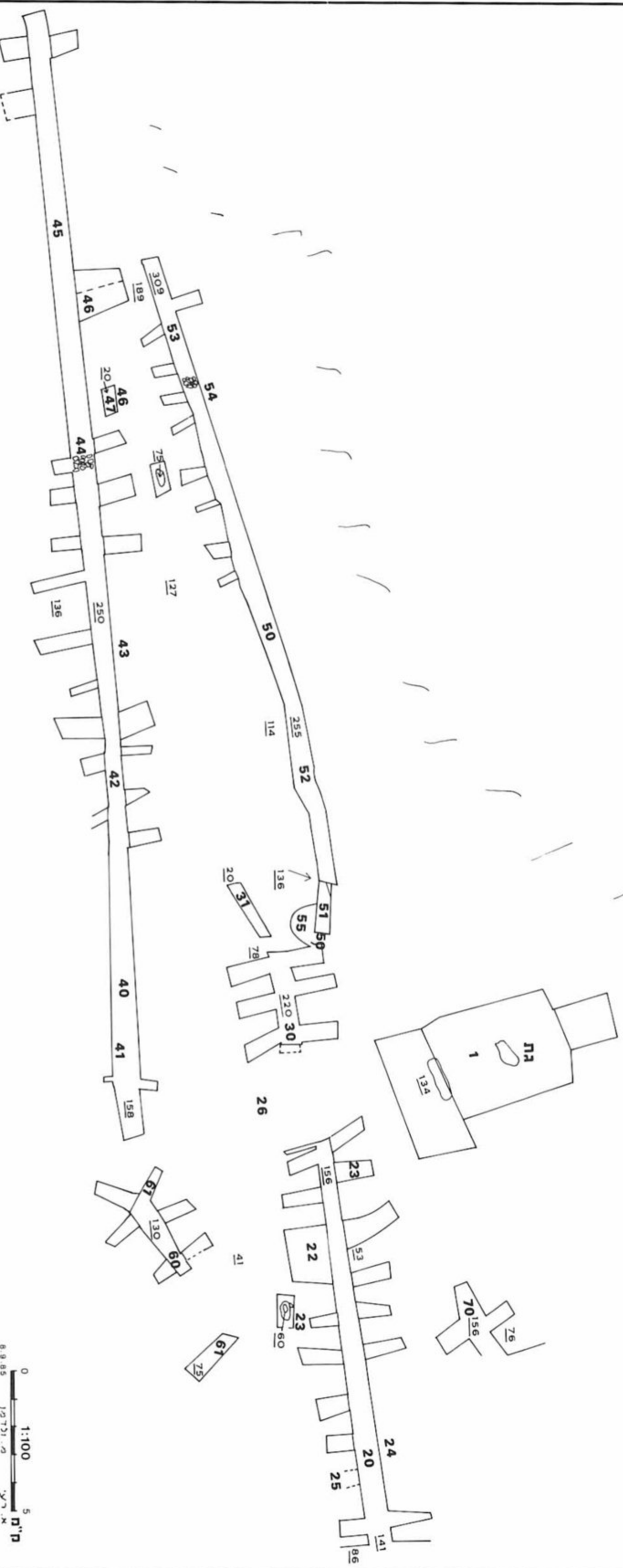
שטח 20 משתרע על פסגה מקומית במעלה השלוחה שמעל לקיבוץ משמר העמק, כ-650 מ' מדרום ומעל לשטח 4. חפירתו של השטח לא הושלמה, ודו"ח זה הוא ראשוני בלבד. על ראש הגבעה פזורים שרידים של מבנה אבן, שרידי קירות, אבני בניין ואף חלקי עמודים, דבר המצביע על הימצאותו של מבנה חשוב. ליד שרידי הבנייה מצויה מערה שהותקנה למגורים. למערה הותקן שער בנוי שירדו אליו באמצעות 4 מדרגות בנויות. ליד נמצאה גת יפה.

כ-40 מ' מתחת למבנה מצוי שטח החפירות העיקרי. באיזור הובחנו שכבת חיים אחת מן המאות ג'–ד' לסה"נ, שלב שני של תיקונים, ושלב שלישי שבו נהפך האיזור למחצבה. חציבת האבנים לא ארכה כנראה זמן רב וכמות האבנים שנחצבה לא היתה גדולה. יחד עם זאת גרמה החציבה נזק לשרידים מן השלבים הקודמים.

שלב א'

בשלב זה היה האיזור שטח מתקנים פתוח. בשטח זה הובחנו ארבעה או חמישה מתקנים לעיבוד פשתן והרי תיאורם:

תעלה 20. זוהי תעלה ארוכה שרוחבה במערב 60 ס"מ והיא מתרחבת כלפי מזרח עד לרוחב של 90 ס"מ. עומקה בממוצע 70–90 ס"מ. אורכה הנראה היום 14.5 מ'. חלקה המזרחי טרם נחפר. האורך המירבי האפשרי (בגלל מבנה השטח) הוא 21 מ' בערך. אורך תעלות הצד 1.0–1.8 מ', ובממוצע 1.4 מ'. רוחבן 50–60 ס"מ, והן חצובות עד לעומק של 20–30 ס"מ מקרקעית התעלה. התעלה חצובה בשיפוע מתון של 1%. עד עתה נחשפו 8 תעלות צד מדרום לתעלה הראשית ו-11 תעלות צד מצפונה. שתי תעלות (2) נפגעו עקב חציבה מאוחרת שפגעה בדופן המפרידה ביניהן. מדרום-מזרח לתעלה היו מספר תעלות נוספות (24, 25) אך איזור זה עדיין לא נחפר.

איור 34. שטח 20

ליד התעלה נחצבה שוקת (23), שמידותיה 1.2×0.65 מ' ועומקה 90 ס"מ. חלקה העליון חצוב במאונך וחלקה התחתון באלכסון כך שקרקעית הבור קטנה בהרבה מפניו. שיטת חציבה דומה הובחנה בשוקת 48.

שקתות דומות נמצאו ליד התעלות לעיבוד פשתן שבשטחים 1 ו-4. בשקתות אלה היו מים נקיים שבהם השתמשו עובדי המתקן לרחיצת עצמם או כדי לרחוץ פעם נוספת את גבעולי הפשתן לאחר הוצאתם מהמשרה.

אחת מתעלות הצד (23) פתוחה מקצת כך שעודפי המים זרמו לגת 1. נתון זה מלמד, שהתעלות הופעלו רק בתקופה שבה לא נעשה שימוש בגת. במאמרנו האחר הובא נתון זה כעדות מסייעת לטענתנו שהתעלות שימשו להשריית פשתן.

תעלה 30. זוהי תעלה קצרה, שאורכה 3.3 מ'. רוחבה 65–70 ס"מ ועומקה גדול מן המקובל: 1.42 מ'. לתעלה זו יש 3 תעלות צד, שאורכן 1.2–1.6 מ'. רוחבן כמעט קבוע

איור 35. שטח 20 — תעלות 40 — 45

— 50 ס"מ ועומקן 50–60 ס"מ. נתונים אלה מייחדים תעלה זו מן השאר. ליד התעלה מצויה שוקת (1), שמידותיה 2.2×0.4 מ' ועומקה 20 ס"מ בערך. תעלה 40 (איור 35). זוהי תעלה ארוכה לעיבוד פשתן. אורכה 30.2 מ' ורוחבה משתנה מ-50 עד 90 ס"מ. אך ברוב הקטעים רוחבה 70 ס"מ בערך. עומקה 80×70 ס"מ. ברוב הקטעים לא נחפרה התעלה לכל עומקה. ניתן לחלק את התעלה לשלושה חלקים. החלק המזרחי (41) הוא כמעט ללא תעלות משנה. בחלק המרכזי (42) מצויות מספר תעלות משנה בעלות מידות משתנות. אורכן 1.40×0.65 מ', רוחבן 30 עד 80 ס"מ, ועומקן כאמור אינו ידוע. התעלות אינן מסודרות ואין להן אותו אופי קבוע המקובל בתעלות. חלק זה מסתיים בסתימה קדומה (44) המנתקת חלקים אלה של התעלה מהמשכה. החלק השלישי (45) הוא תעלה ארוכה כמעט ללא תעלות משנה, להוציא שתי תעלות צד (46), שנהרסו עקב חציבה מאוחרת. בקצה המערבי מצויות שלוש תעלות צד רגילות, שאורכן $1.10 - 0.95$ מ', ורוחבן $0.95 - 0.70$ מ'. מאחד הקטעים (48) נחצבו מאוחר יותר אבנים. מסתבר, שקודם לכן היו במקום שתי תעלות משנה שחלק ממתארן עדיין נותר במקום. ליד התעלה מצויה שוקת (47) שמידותיה 1.0×0.5 מ' ועומקה 20 ס"מ בלבד. שוקת נוספת (48), שמידותיה 1.15×0.6 מ' ועומקה 75 ס"מ, חצובה כמו שוקת 23. תעלה 50. זוהי תעלה ארוכה לעיבוד פשתן. אורכה 23 מ', רוחבה 70 ס"מ ועומקה כ-1.40 מ'. התעלה חצובה בשיפוע מתון של 2.3% בממוצע. בחלקה המזרחי (52) אין תעלות משנה. לעומת זאת, בחלקה המערבי (53) מצויות 9 תעלות משנה שאורכן $1.05 - 0.7$ מ' ורוחבן 20–50 ס"מ. הרוחב הרגיל של תעלות אלה הוא 50 ס"מ בערך. עומקן 60 עד 80 ס"מ והן חצובות עד לגובה של 60–80 ס"מ מן הקרקעית. במרכז החלק המערבי של התעלה יש חסימה מאוחרת (54). במזרח המתקן מצויה תעלה קטנה (51א) שמידותיה 1.95×0.65 מ' ועומקה 22 ס"מ בלבד. תפקידה היה להזרים את עודפי המים מתעלה 30 לתעלה 50 בעזרת מגלש קטן החצוב כשקערורית בסלע (56). בנוסף למתקנים לעיבוד הפשתן שתוארו לעיל מצויה באתר עוד תעלה (60). בצורתה היא דומה לתעלות לעיבוד הפשתן ועומקה 89 ס"מ. אבל לתעלות הצד שלה יש צורה משונה ביותר: הן אינן ניצבות לתעלה והן חצובות לעומק של 20–30 ס"מ בלבד. רק אחת מן התעלות האלה (61) חצובה לעומק של 89 ס"מ — כעומקה של התעלה הראשית. לתעלה בעלת עומק כזה קשה לרדת, וקשה להבין כיצד יכלו תעלות אלה למלא את התפקיד שלשמו נועדו. אם גם זו תעלת לעיבוד פשתן, אזי מסתבר שהמתקן לא הושלם. ועוד נחזור לעניין זה להלן. תעלה 70. זהו מתקן נוסף, שרק ראשיתו נחפרה. הוא נמשך לצד מזרח. אורכו אינו ברור. רוחבו 70–80 ס"מ. עומקו אינו ידוע.

ממצאים

בשטחי התעלות נמצאו מעט שברי חרס ובעיקר שברי צלחות וקנקנים מן המאות ג'–ד'.

שלב ב'

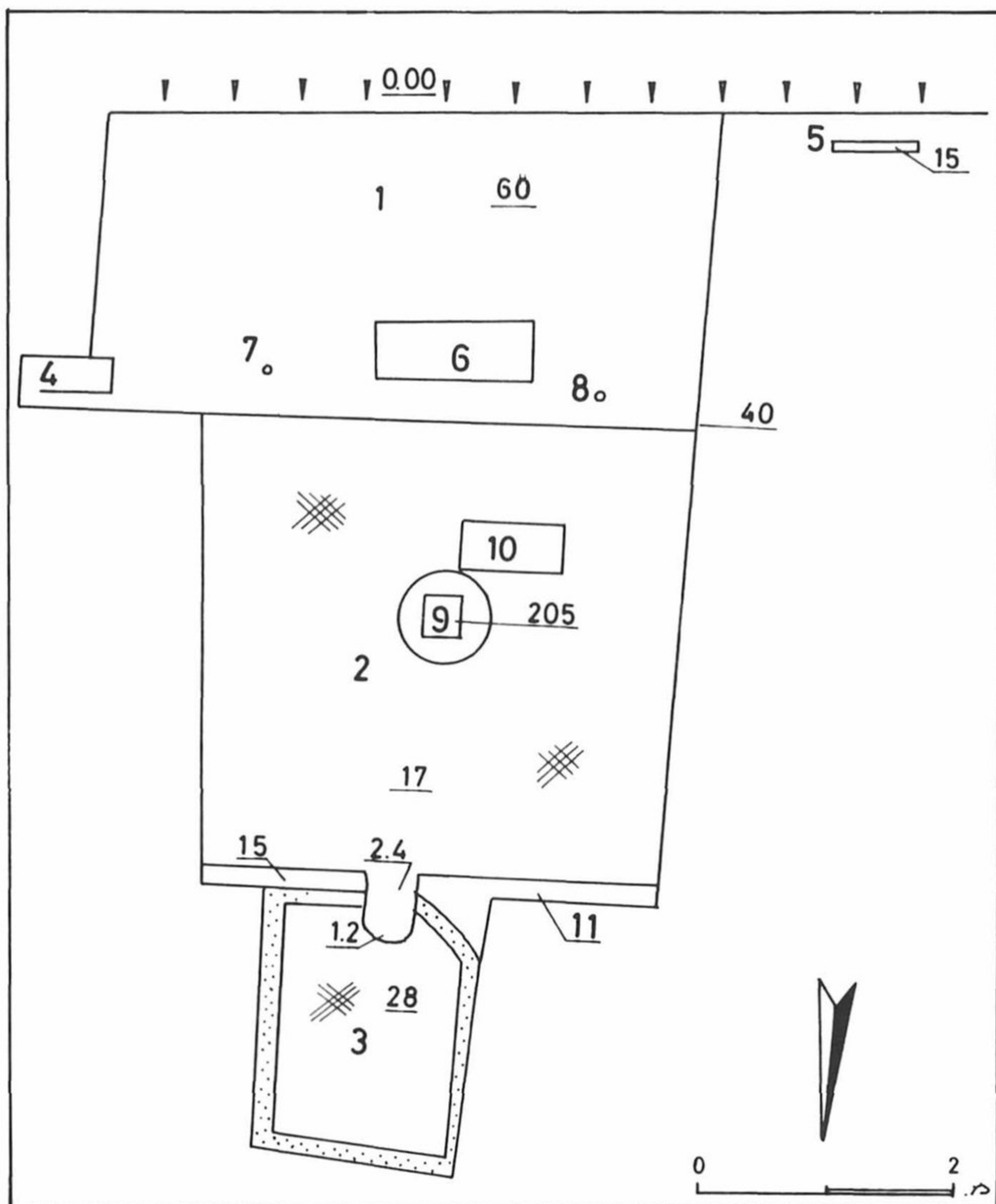
בשלב השני נחסמו כאמור שתי תעלות לעיבוד פשתן: 40 ו-50. מסתבר, שחסימה זו נועדה לצמצם את גודל התעלה, ולאפשר את השימוש בנפרד באותו קטע שבו נחצבו

תעלות צד רבות יותר. ייתכן גם שמטרת החסימה היתה לאפשר שימוש נפרד בכל חלק מחלקי התעלה. אם נכונה השערה זו, פירוש הדבר שהמתקן חולק בין בעלים אחדים, אולי בשל חלוקת הנחלה.

הגת (איורים 36 — 37)

מדרום למתקנים לעיבוד הפשתן מצויה גת גדולה. הגת מורכבת משלושה מפלסים. מידות המפלס העליון (1) 2.28×4.75 מ' ועומקו 60 ס"מ בממוצע. בצד המשטח מצוי שקע קטן

איור 36. שטח 20 — גת

איור 37. שטח 20 – גת

(4) שמידותיו 70×28 ס"מ. אפשר שזהו אגן קטן למים. המשטח חצוב בסלע ורצפתו הוחלקה. בצד המערבי נותרה אבן שהוחל בחציבתה, אך החציבה לא הושלמה (לא סומנה בתוכנית). בצדה מצוי שקע נוסף (13) שמידותיו 0.7×0.1 מ'. שני השקעים נועדו כנראה למי רחצה לצורכי הגת או שמילאו תפקיד כלשהו במערכת לעיבוד הפשתן. במשטח 1 מצויים שני שקעים קטנים (8, 7); קוטרם 10 ס"מ ועומקם 10 ס"מ. שקעים אלה שימשו, מן הסתם, בסיס לעמודי עץ שתמכו תקרה זמנית. במשטח נותרה אבן דמויית גליל (6). מידותיה: בבסיס 45 ס"מ בראש האבן 50 ס"מ. רוחבה 98 ס"מ. שימושה אינו ברור. ייתכן ששימשה עמוד שתמך אף הוא בתקרה; אבל ייתכן שהאבן כלל אינה נמצאת באתרה. המשטח השני (2) מידותיו 3.70×3.55 מ' ועומקו 1.3 מ'. המשטח רוצף בפסיפס לבן גס. במרכזו נמצא תפוח עגול (9) שקוטרו 70 ס"מ. המשטח מוגבה מעט מפני השטח ובו חצוב שקע מרובע שגודלו 30×30 ס"מ ועומקו 15 ס"מ בערך. בשקע לא נמצאה רצפת

פסיפס. ליד התפוח נמצאה אבן דמויית גליל חתוך (10). אורכה 80 ס"מ וקוטרה 40 ס"מ ובה נקב מפולש דמוי בנה, שקוטרו 18 ס"מ. בין המשטח (2) לבור האיגום (3) היה מעקה אבן (11) שגובהו 20 ס"מ ורוחבו 15 ס"מ. במעקה זה נחצב מעבר שרוחבו 40 ס"מ שאיפשר את זרימת התירוש לבור האיגום. בור האיגום עצמו (3) מידותיו 2.05×1.55 מ' ועומקו 1.1 מ'. הבור טויח בשכבת טיח בעובי 15 ס"מ בערך. נפחו הפנימי של בור האיגום הוא אפוא 2.8 מ"ק בערך. מתחת למעקה נחצבה מדרגה בגודל 40×20 ס"מ ובגובה של 40 ס"מ. המדרגה נועדה לאפשר ירידה נוחה לבור. הבור עצמו מרוצף בפסיפס גם בצבעי שחור לבן אך ללא דוגמה של ממש.

בשני משטחי הדריכה נתגלו מעט חרסים כולל שברי קנקנים מן המאות ג'–ד' וכן מספר שברי רעפים, שאחד מהם הוא שבר של רעף פינתי. בבור האגירה נתגלה שפע של כלי אגירה אפורים – אף הם מתקופה זו. שברי כלים דומים נתגלו בתוך הטיח של בור השקיעה.

השימוש בגת

גת זו חשובה בעיקר משום שהיא מבהירה כיצד נעשתה העבודה בגתות מסוג זה. גת זו דומה לגת 12–14 שבשטח 4, אלא שבגת ההיא הוכנסו בשלב השני שינויים כדי להופכה לקפלה ועל כן היא נפגעה בחלקה, ואילו הגת הזאת נשארה כשהיתה. נראה הדבר, שמשטח 1 לא שימש לדריכת ענבים ומשום כך הוא איננו מרוצף בפסיפס כיתר חלקי הגת. ניתן לשער אפוא שהוא שימש להנחת הענבים ולהוצאת התירוש הראשון עוד לפני הדריכה. קטע זה של הגת היה מקורה בקירוי זמני בלבד, שנשען על עמודים. לשם כך השתמשו בשקעים 7, 8. פעולת הדריכה עצמה נעשתה במשטח 2 והתירוש זרם למשטח 3. אבן מס' 10 היתה כנראה משקולת ששימשה לכבישת הזגים שהונחו על התפוח. הנקב שנמצא שם באבן גלילית זו שימש כבית קיבול עבור מוט ששימש מנוף לגלגול האבן על הזגים.

לפי גובה הקירות ניתן היה להניח על משטח הדריכה בערך 4 מ"ק ענבים באשכולות. בור האיגום היה יכול להכיל בערך 2.5 מ"ק (בהנחה שהבור לא היה מלא עד שפתו). יחס זה בין שטח הדריכה לבור האיגום הוא סביר. בור זה היה עשוי לקלוט אפוא יכול ענבים של 6–7 דונם בכל סבב. לפי החישובים שהצענו במאמרנו האחר, ניתן היה לעבד בגת זו במשך העונה תנובה של שטח קרקע שגודלו 50–60 דונם.

שלב ג'

בשלב זה פסק כנראה השימוש בתעלות. מעידות על כך החציבות שפגעו במתקנים ובמיוחד בדפנות שבין תעלות הצד (תעלות 22, 43, 46 ומקומות נוספים). הגת לא נפגעה ולא ברור אם המשיכה הגת לפעול בשלב זה או שנינטשה גם היא, מסיבה שאינה ידועה, יחד עם כל האיזור במשך המאה הד' לסה"נ, כפי שמעידים הממצאים הקירמיים. ירידה והרס של מתקנים הובחנו גם בשטח 15. המשמעות ההיסטורית של תופעה זו נדונה במאמרנו השני המתפרסם בקובץ זה.

משמעותו של האיזור

שטח 20. שטח זה נראה כאיזור מתקנים של בעל קרקעות עשיר. בית האחוזה היה בנוי כנראה סמוך לפסגה. בשטח שבין הפסגה ובין איזור החפירה מצויים אל נכון מתקנים

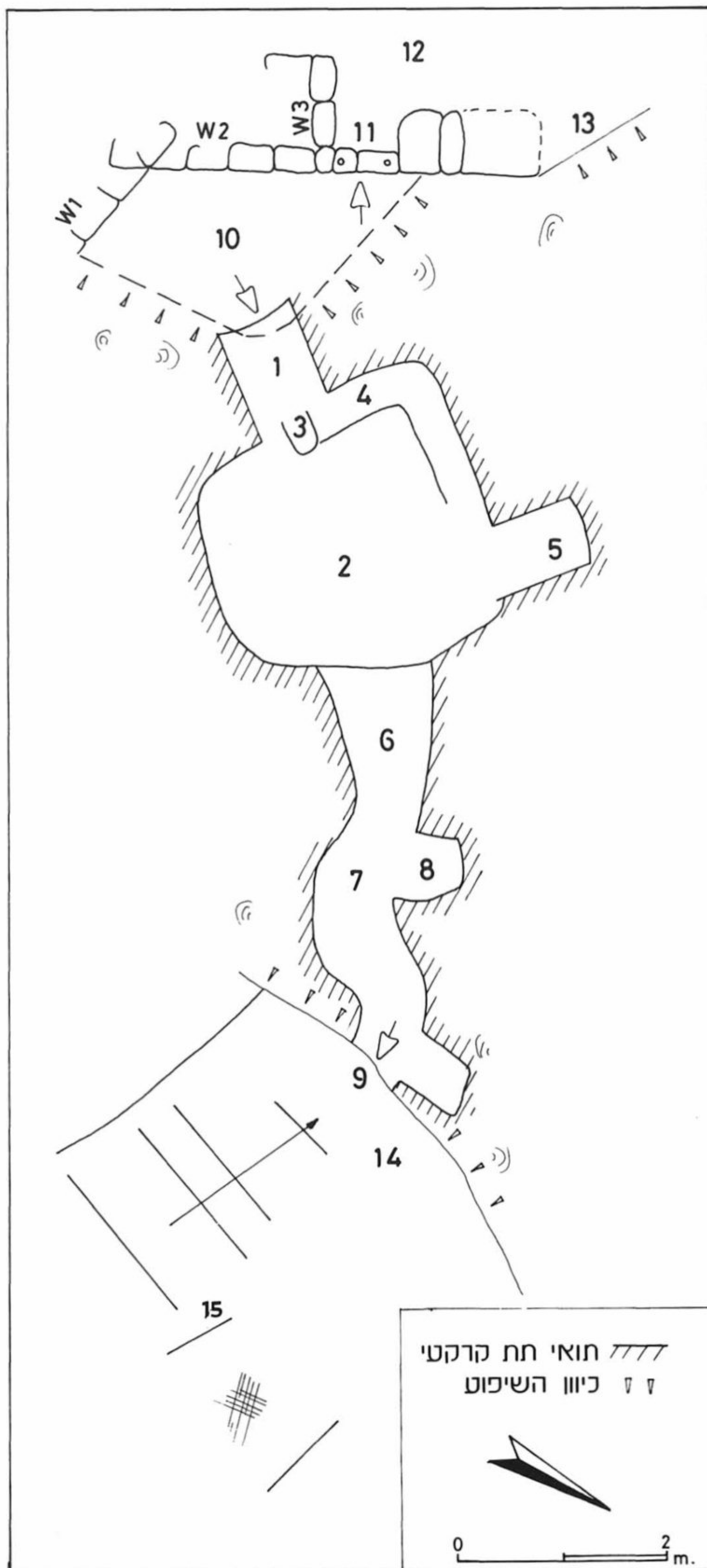
נוספים. התעלות לעיבוד הפשתן היו שייכות כנראה גם הן לאותו בעל אחוזה עשיר; על כך מעידים ניצול השטח וארגונו האחיד. אורכן של התעלות הפרושות בשטח מלמד על עושרו של בעל הנחלה. המים לתעלה 60 נשאבו ככל הנראה מבור מים (שטרם נתגלה) וזרמו משם לתעלות 40 ו-30, ומתעלה 30 במתקן גלישה פשוט לתעלה 50. אפשרות הזרימה מתעלה 60 לתעלה 20 ברורה פחות, אך עדיין אפשרית. לפי התחשיבים שנערכו לעיל ניתן לשער מה היה גודל הנחלה של בעל הקרקעות של שטח 20. בגת ניתן היה לעבד, כאמור, ענבים מכרם ששטחו 50–60 דונם. נפחן של כל התעלות לעיבוד הפשתן 55.5 מ"ק לפחות, ולפי דרך החישוב שנקטנו במאמרו האחר ניתן היה לעבד במתקנים אלה יכול של פשתן משטח שגודלו 166.5 דונם. לפי חישוב מחזור הזרעים עמדו לרשותו של בעל האחוזה לפחות אלף דונם דגנים. בכל שנה עובד חצי מהשטח. שליש יועד לפשתן (166 דונם) ושני-שלישים לדגנים (366 דונם). יש להניח, שבעל האחוזה ייעד חלק מנחלתו גם לגידולים אחרים (זיתים, ירקות, למשל). ניתן לשער אפוא, שהאחוזה השתרעה על שטח של 1100–1500 דונם לפחות. אין צריך לומר שזו נחלה ראויה להתכבד בה. כאמור לעיל, אפשר שהיו באיזור תעלות נוספות לעיבוד פשתן ומכל מקום תעלות 20 ו-70 לא נחפרו לכל אורכן. לפיכך נראה, שהשטח החקלאי של בעל האחוזה היה גדול עוד יותר.

שטח 20 הוא העדות הקדומה ביותר לשיטת עיבוד הפשתן באיזור גבע, והוא בן זמנן של העדויות התלמודיות שהבאנו במאמרו האחר. נראה, שבתקופה זו היתה הטכניקה החקלאית של עיבוד הפשתן דומה לזו שהיתה נהוגה במאות ה'–ו' (שטחים 1, 2, 3, 4). ההבדל העיקרי הוא בכך שהתעלות הקדומות עמוקות יותר, ותעלות הצד שלהן פחות מפותחות. כבר בדיוננו בשטח 1 הצבענו על מקרים שבהם לא הושלמה חציבת תעלות הצד. מסתבר, שטכנולוגיית השימוש בתעלות הצד התפתחה מאוחר יותר ולעתים נחצבו התעלות האלה רק לאחר שנחצבה התעלה הראשית, ולאחר שנתבררו הקשיים הכרוכים בבדיקת הפשתן המושרה והפיכתו בעוד מועד.

מסקנות

1. מתקן מס' 11 בנוי סמוך לגת. מן המתקן זרמו המים באמצעות מגלש מים למשטח העליון של הגת (1). בגת השתמשו בעונת הבציר בקיץ. מכאן יש להסיק, שהשימוש במתקני הפשתן היה בעונה אחרת וזו ראייה נוספת לזיהוי המתקנים.
  2. הקירמיקה שנמצאה מלמדת שנעשה שימוש במתקנים במאות ג'–ד' לסה"נ. מתקנים אלה מהווים אפוא מעין גשר כרונולוגי בין החומר התלמודי מן המאות ב'–ג' ובין המתקנים שהופעלו במאות ה'–ו' לסה"נ. ממצא היסוד מאשר אפוא את הנחת היסוד שלנו, שניתן לקשר בין המידע המובא מסוגי המקורות השונים.
  3. המתקנים דומים למתקנים שנתגלו ביתר השטחים, אך הם שונים מהם בפרטים וביחס שבין עומק תעלות הצד ובין התעלה העיקרית. ניתן לראות בהם דגם מוקדם של שיטת השריית הפשתן במתקנים.
  4. הקשר בין המתקנים השונים הדוק ביותר ומתבטא, בין השאר, בתעלת מים שעומקה למעלה ממטר. המתקנים והגת נראים כיחידה כלכלית אחת, שהיתה שייכת לאדם עשיר מופלג.
- כאמור, זו מסקנה ראשונית ועדיין יש להמתין לחשיפה מלאה של כל מכלול המוקנים.

איור 38. מחילת
מילוט 23

איור 39. פתח מחילת מילוט 23

מחילת מילוט ומסתור (איורים 38–39)

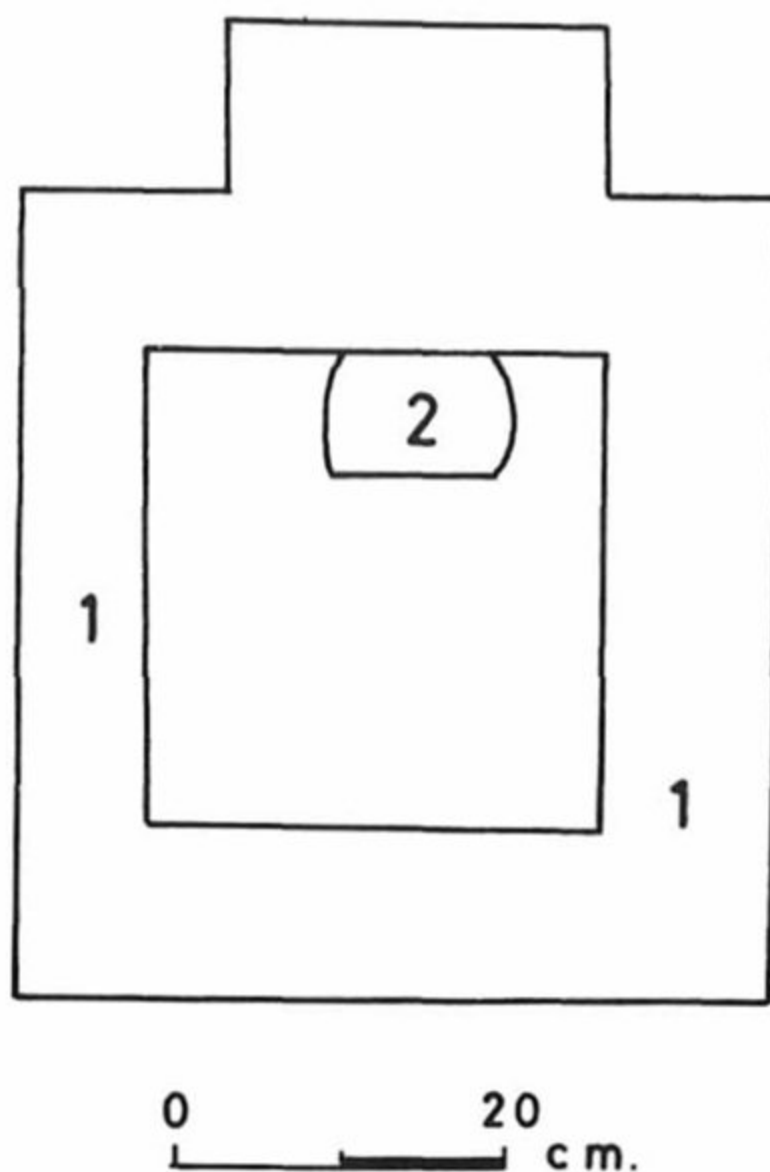
מחילת המילוט והמסתור מצויה בערך 30 מ' מדרום לשטח המתקנים 15 שחפר ע' זיגלמן (תמונה 13). המערכת מקשרת שני מבנים, 12 ו-14, המצויים שניהם על מדרון הגבעה בשני מפלסים שונים. מחילת המסתור היתה מורכבת מחדר מרכזי (2), שמידותיו 2.8×2.6 מ' וגובהו 1.65 מ'. בחדר זה נמצא ספסל (4), שרוחבו 40 ס"מ וגובהו 30 ס"מ בערך. קצהו של הספסל (3) שימש מדרגת כניסה לחדר. בצדו של החדר מצוי כור קטן (5), שגודלו 2.20×0.9 מ', אשר שימש מן הסתם להצבת כד ובו מצרכי מזון. לחדר 1 היו שתי מחילות כניסה או יציאה. המחילה המערבית (3) אורכה כמטר, רוחבה 80 ס"מ וגובהה אף הוא 80 ס"מ והיא משתפלת מלוקוס 10 לכיוון חדר 2. מחילה קצרה זו הובילה למשטח מעבר (10) בעל צורה בלתי רגולרית. סביב המשטח התגלו קירות משני שלבים. הקיר הקדום (W1), ומעליו קיר שני (W2). בגלל תנאי השטח אי אפשר היה לברר לאיזה מבנה השתייכו הקירות הללו. שני הקירות בנויים מאבן מסותתת בעדינות, אך חלקו

הדרומי של קיר W2 בנוי מאבנים גסות. מבנה זה (15) כלל כנראה מערה גדולה (13) שהתמוטטה. בשלב השני נבנה בקיר W2 פתח שרוחבו 60 ס"מ (11) ודרכו נכנסו מן המבנה למחילה. יש להניח, שהמחילה או לפחות חדר 2 נחצבו כבר בשלב הראשון וייתכן שבשלב זה שימש חדר 2 בתור מחסן תת-קרקעי ורק מאוחר יותר הפכו אותו למערכת מילוט ומעבר.

מחדר 2 הובילה מחילה, שאורכה הכולל 2.7 מ' וגובהה 80 ס"מ, למבנה 14. מבנה זה נהרס עקב סלילת הכביש המודרני ובסקר שלנו נתגלה רק קצה של רצפת פסיפס צבעונית. במחילה מצוי כוך צדדי (8), שמידותיו 60×60 ס"מ, שנועד להנחת מצרכים (?) או אולי לקליטת דלת (?) שהיתה במעבר (6, 7). מעבר זה חצוב בצורה שהיא אופיינית למחילות שפלת יהודה (ראה על כך להלן). בחדר 2 נתגלו שתי דלתות: מידותיה של האחת $40 \times 65 \times 15$ ס"מ והיא נמצאה מונחת ליד הכניסה למעבר 6. הדלת השנייה נמצאה שבורה (איור 15).

בצדו השני של מעבר זה נתגלתה באתרה הדלת שסגרה את הכניסה מכיוון מבנה 14 (איור 40). מידותיה $46 \times 89 \times 15$ ס"מ. הדלת מסותתת סיתות שוליים עדין (1). גומחה (2), שעומקה 5 ס"מ בערך, שימשה נקודת אחיזה למי שבא לפתוח ולהזיז את הדלת. המחילה הובילה לחדר 15, שנהרס כמעט כולו בעת סלילת הכביש. מן החדר שרדה רק פינתו של פסיפס צבעוני בעל דגם גיאומטרי. הקיר בין המחילה ובין החדר לא שרד ולא ברור כיצד ניתן היה לעבור מן החדר למחילה. פתח המחילה מצוי בגובה 1.3 מ' מעל רצפת הפסיפס, והוא קבוע אפוא בדופן הקיר. בין החדר למחילה נמצאה תשתית חצובה של שלוש מדרגות שגובהן מ-5 עד 20 ס"מ. לא ברור אם היו אלה מדרגות או שהם רק שרידי התשתית של המשך החדר.

איור 40. דלת במחילת מילוט 23

למחילה נגרפו שברי כלים ממדרון הגבעה ועל כן הם אינם משקפים את הפעילות במחילה עצמה. שברי כלי החרס הם מן התקופה ההלניסטית ועד לתקופה הממלוכית. ראוי לציין נר תמים ביוזנטי מן הטיפוס המכונה "שומרוני" שאולי מופיע עליו ציור של מנורה. ברור שמבנה 22 הוא יחידת מסתור ומעבר סתר בין שני מבנים, שנבנה תוך ניצול הבדלי הגובה בין המבנים שנבנו כזכור על מדרונה של גבעה. למבנה כולו יש כאמור שתי שכבות, אך בשתייהן שימש המקום לאותו תפקיד. ייתכן גם שבראשיתו היתה כאן רק מערת מחסן קטנה, בדומה לאלה שבמתקנים הסמוכים שחפר ע' זיגלמן, ורק בשלב שני נחצבה מחילה בין המחסן למבנה הסמוך (15) וכך נהפך המבנה ליחידת מילוט ומעבר סתר.

לאור הממצא המעניין על מחילות המסתור, שנתגלו בשפלת יהודה, בהר חברון ובגליל התחתון²⁰ מן הראוי לברר גם את ייעודה של מערכת המסתור הזאת. בדרך כלל מייחסים את המתקנים האלה לימי בר-כוכבא. אמנם המערכת שנמצאה בגבעה היא קטנה למדי ועל כל פנים – קטנה בהרבה ממערכות המסתור שנתגלו במקומות ההם, אבל בשפלת יהודה נמצאו גם יחידות מסתור קטנות שכל כולן אינן אלא מחילה שאורכה 2–3 מ' וחדר מסתור יחידות מעין אלה נתגלו למשל בח' שם טוב, ושם נראה שמדובר ביחידות מסתור משפחתיות שנועדו לשמש משפחה גרעינית או חלק ממנה (טרם פורסם).

הדמיון בין מערכות המסתור מימי בר-כוכבא ובין יחידת המילוט בגבעה איננו מצטמצם רק לאופן תפקודו של המבנה אלא מתבטא גם באופי הארכיטקטוני של המחילה. צורת המחילה, הפיתולים שבה, מידות הרוחב, הדלתות, כוכי הצד שנועדו לדלת ולהצבת כדי אחסון; כל אלה נמצאו במחילה שאנו עוסקים בה וניתן למוצאם גם ברבות ממערכות המסתור שנתגלו בשפלת יהודה, בהר חברון ובגליל.

המחילה בגבעה היא אפוא חלק מתופעה כללית של מתקני מסתור ומילוט. מבחינה ארכיאולוגית אין במערכת זו משום חידוש. ברם, מבחינה היסטורית החידוש הוא רב. תל אבו שושה מזוהה, כאמור במאמרנו האחר, כמעט בביטחון, עם גבעה. אם מדובר בפוליס, אזי לא ייתכן לקשור את חציבת המחילה למרד בר-כוכבא, ומכל מקום לא להכנות של יהודי הארץ למרד בר-כוכבא.²¹

הממצא הקירמי

רק שטח 4 נחפר בצורה מסודרת ולפיכך הניתוח הקירמי מבוסס רק על הממצאים שנתגלו בשטח זה. אף-על-פי שנתגלו באתר שתיים-שלוש שכבות חיים, ממצא החרסים הוא אחיד וניתן לתארכו במדויק ובביטחון למאות ה'–ו' לסה"נ. אפשר שמקצת מן החרסים אורך חייהם מגיע אף לראשית המאה הז' לסה"נ. רוב החומר הקירמי הוא מקומי וכולל שברי קנקנים, כדי אגירה וצלחות רגילות. קנקן אופייני מן המאה הא' לסה"נ מפרסם א' זמר במאמרו המובא בקובץ זה (מס' 66 ברשימתו). כמו-כן נמצאו כלי יבוא רבים. בין אלה בולטות שתי צלחות אדומות המעוטות בצלבים (מס' 1 ו-5. לעיל איור 23) ועליהם חרותים ציורים. שני המוטיבים המופיעים עליהן מוכרים מכלי חרס מן התקופה הביזנטית (Late Roman C). המוטיב המופיע על צלחת 1 שייך לקבוצה 3 ומופיע בעיקר במאה הו' לסה"נ.²² המוטיב שעל צלחת 5, שהוא מאותו זמן, מורכב מצלב ושני עיטורים ותצורת ROW מעל הצלב.²³ נמצאו גם שלוש צלחות יבוא אחרות (African Red Slip Ware E). על צלחת 2 מופיע עיטור של מעין ראש ציפור, על צלחת 3 נראה פלג גופה העליון של אשה ועיטור קישוטי נוסף, ועל צלחת 4 נראה ראש של אשה. למוטיבים אלה אין מקבילות

מלאות, אך ניתן לומר שהם דומים בסגנונם למוטיבים העיטוריים של חומר אופייני מן המאה ה' לסה"נ.²⁴

נמצאה גם צלחת מעוטרת בשקעים (Cypriot Red Slip Ware, form 1)²⁵. כלים דומים נמצאו בח' כרך (עבר-הירדן) ובקפריסין. זמנם מסוף המאה ה' וראשית המאה הז' לסה"נ. כלים נוספים מיבוא הן צלחות וקעריות מסוג Late Roman C, טיפוס 10B (המאה ה' לסה"נ).²⁶ כאלה נמצאו במספר רב. אבל רבים מן השברים הם של כלים מקומיים, וניתן לומר אפוא שרוב החומר הקירמי שנמצא בשטח זה הוא מקומי. אלא שמחומר זה לא נותרו כלים שלמים.

בחדר 6 עמד כנראה תנור גדול; על כך מעיד מספרם הגדול של שברי תנור שנמצאו בלוקוס זה. שברי רעפים נתגלו רק בחדרים 4, 5, 12 ואולי גם במרחב 6. כנראה שרק חדרים אלה היו מקורים. ייתכן שממצא זה משקף את מצב החצר בשלב 3. יש לציין, שבחדרים 4 ו-5 נמצאו כלים גסים יותר. לעומת זאת, בחדרים הצפוניים (1, 23, 24, 25) נתגלו כלים עדינים. במערה 80 נמצאו בעיקר שברים של כלי אגירה גדולים. יתר החומר הוא שגרתי ואין בו עניין מיוחד.

הערות

- * החפירה באתר נוהלה בידי זאב ספראי ומיכה לין. עזר רבות בעבודה חגי בז. אורית הלפרין ופזית מרסה שימשו כמודדות המשלחת. בחפירה השתתפו מתנדבים וחברי הקיבוץ. סיוע כספי קיבלנו מאוניברסיטת בר-אילן ומן הקתדרה ללימודי ארץ-ישראל על שם מוסקוביץ שליד המחלקה ללימודי ארץ-ישראל של אוניברסיטה זו. הצילומים הם נעשה ידי י' חזן, ר' לין ומ' לין.
1. ראה: J. Percival, *The Roman Villa*, Berkeley, Los Angeles 1976, pp. 87-83.
2. T.W.Potter & K.M. Donbabin, "A Roman Villa at Crocicch", *Papers of the British school at Rome*, 48 (1979), pp 19-24.
3. ראה להלן, הערה 9.
4. A. Ovadia, *Geometric and Floral Patterns in Ancient Mosaics*, Rome 1980.
5. ראה: V. Tzaferis, "Christian Symbols of the 4th Century and the Church Fathers" (Dissertation, The Hebrew University, Jerusalem, 1971), pp. 61-63. חריגות רבות, כגון: R.A.S. Macalister, "A Byzantine Church at Umm a Rus", *PEF* (1899), pp 200-204; R.P.H. Vincent, "Chronique", *RB* (1899), p, 454. חדשות שלא היו לפני צפיריס בזמן שכתב את עבודתו, כגון: ר' צפיריס וא' דינור, "כנסית קיריקוס הקדוש ליד קיבוץ מגן", קדמוניות 41 (תשל"ח), עמ' 26-29; חצרים, חדשות ארכיאולוגיות ט' (תשכ"ד), עמ' 19; בורק, שם, ס"ה-ס"ו (תשל"ח), עמ' 27-28; ח' מרצץ, שם, ס"ט-ע"א (תשל"ט), עמ' 45-46; תל-עירא שם, ע"ז (תשמ"ב), עמ' 34; ר' צפיריס, "כנסיות ביזאנטיות וכתובות שנתגלו בארץ ישראל", ארץ-ישראל י (ספר שזר), ירושלים תשל"א, עמ' 241; עראבה, שם, עמ' 241-242.
6. ראה: H. Stern, *Recueil general des mosaïques de la Gaule* 3, Paris 1963, No 334, pp. 73-75; No. 361, 88. 88-98.

7. D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements*, Rome 1971, pp. 225–256. חדר זה הוא שלב מאוחר בויליה. הצלב מצוי בחדר 3, שהוא כנראה מאוחר מיתר חדרי הוויליה. צלב נוסף ברצפת פסיפס מצוי במבנה הסמוך לבית הפניקס. ראה שם, עמ' 308.
8. L. Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien II*, Germany 1972, No. 50; B. Karaman, *Kaiser Diokletianos Palast...*, 1972 על הצלבים באדנה ראה: 50.
9. M. Avi-Yonah, *Art in Ancient Palestine*, Jeru- : ראה: 283–382, pp. 1981, salem. לצורות הדגמים ראה עמ' 285–288. מספרי הרצפות ניתנו לפי חיבור זה.
10. ש' גוטמן, ז' ייבין וא' נצר, "חפירת בית-הכנסת בח' סוסיה", קדמוניות ה' (תשל"ב), עמ' 47–52 וראה להלן. לחרבת אום א-רוס ראה לעיל, הערה 5.
11. F.M. Abel, "Chronique", *RB* 34 (1925), pp. 297–282; R.P.H., Vincent, "Melanges", *RB* 48 (1939), pp. 87–90.
12. לוי, שם, עמ' 311–312. והשווה הרצפה שבסוחמתה. דגם זה נתגלה גם בכנסיות מן המאה הו' בארץ, כגון נבו (להלן, הערה 15), סוסיטא (סוף מאה ו') וכורסי (מאה ו'). וראה: V. Tzaferis, *The Excavation at Kurisi, Jerusalem* 1984.
13. PEF (1907), p. 293.
14. תודתי לגב' ב' לוטינגר, שהסבה את תשומת לבי לנקודה זו.
15. D. Saller & H. Schneider, *The Memorial of Moses on Mount Nebo*, Jerusalem 1941–1950.
16. M.W. Prausnitz et al., *Excavation at Shavei Zion*, Rome 1981, pp. 59–60, Pl. 27b, 38b, 30.
17. עובדיה (לעיל, הערה 4), דגם 2, עמ' 126–127.
18. ש' דר, "התפרוסת היישובית של מערב השומרון בימי בית שני, המשנה והתלמוד והתקופה הביזנטית", חיבור לקבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ב, עמ' 108–126. איזור שכם נבדק בידי ז' ספראי ויופיע בקובץ פרקי שומרון (בדפוס). אתרים דומים טרם פורסמו.
19. ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, א, אודיסה תרע"ד, עמ' 55.
20. ע' קלונר, "מערכות המספור בשפלת יהודה", קתדרה 26 (תשמ"ג), עמ' 4–23; א' אופנהיימר, "מערכות המספור בשפלת יהודה לאור המקורות", שם, עמ' 24–29; מ' גיחון, "ההיבט הצבאי של מרד בר-כוכבא על-פי חקר מערכות המספור", שם, עמ' 30–42; ג' פרסטר, "מערכות מספור מימי בר-כוכבא?", קתדרה 28 (תשמ"ג), עמ' 155–157; ע' קלונר, "מערכות מספור מימי בר-כוכבא ב'דרום' מערכת 20 בחורבת מדרס", בתוך: א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), מרד בר-כוכבא – מחקרים חדשים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 153–171. דיונים רבים על פריטים שונים פורסמו בעלון נקרות צורים 1–9. סדרת מחילות נתגלתה גם בגליל היהודי ובעמק בית שאן. פרטים יופיעו בקובץ שיוקדש לנושא בעריכת ע' קלונר וי' טפר (בהכנה).
21. על ההווי והבריחה מתשלומי מס בתקופה זו ראה: י"ל לוי, "ארץ-ישראל במאה השלישית", בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 119–143, ובייחוד עמ' 135. תפקיד דומה היה למחילות מספור בקפדוקיה. הפרסומים על מחילות אלה לקויים בחסר. המערכות נבדקו שנית בידי ז' ספראי במסגרת מחקר זה. ברס, העדר דיון מדעי בהם מקשה על בירור הדברים. H.Gorka & M. Akok, "Yeralti, Shirlirinde Bir Inceleme ve Yesilhisar Ilicesinin Soganlindere kuyvnde Bolunan kaya Anitilary", *TAD* 14 (1965), pp. 35. 35–68; L. Giovanini, *Arts of Capadocia*, London 1971. ראה, למשל: L. Budde, *Gorme*, Düsseldorf 1958. וספרות רבה נוספת.
22. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972, p. 336, No. 79. תודתנו לדוד אדן שזיהה למעננו את כלי החרס.
23. שם, עמ' 64. המוטיב שלפנינו הוא שילוב של צורות 67 ו-69.
24. שם, עמ' 364, תמונה 51.
25. שם, עמ' 258.
26. שם, עמ' 334–343.

שטח 1 — בית בד ומגורים

דוח על החפירה מעזבונו של רפאל גבעון

משקולת בית הבד בלטה מאז ומתמיד מעל פני השטח. ילדים חפרו סביב משקולת זו והגיעו אל קיר הנמצא מצד דרום. השטח עצמו נועד להקמת אולם כדורסל איזורי ומגרש חניה.

החפירה העלתה, שבצד מזרח היה קיים בית בד מטיפוס קדום, שהופעל בעזרת קורה. קורה זו היתה בקצה המזרחי של חדר חצוב בסלע. באותו חדר נמצא שולחן לחיצה גדול שהוכנס אל תוך הסלע. ריצפת החדר עשויה בחלקה פסיפס חלק. משולחן הלחיצה נמשכה תעלה קטנה אל בור שצורת פעמון לו, מטויח יפה ומרוצף בפסיפס. כלי קיבול דומה, תת-קרקעי, לשמן התגלה גם בפינה הדרום-מזרחית של החדר. מדרום לחדר זה היה עוד חדר, גם הוא חצוב בסלע ובו נמצא מתקן דומה, כולו חצוב

בית הבד על הכביש בשולי התל. לידו המנוח רפאל גבעון

בסלע. גם כאן היה בור דמוי פעמון ליד שטח הלחיצה. בשני החדרים נמצאו גומחות להחזקת העוגן. אבנים ששימשו עוגן לקורה נמצאו בשני החדרים האלה. מדרום לחדר השני, שבתוכו היה בית בד, נמצא חדר מרוצף בעל שלושה קירות. ייתכן שחסר הקיר הנותר, הצפוני, כי היה צורך להעביר זיתים מן החדר-המחסן הזה אל בית הבד הדרומי או אל שני בתי הבד.

ממערב לשני בתי הבד נמצא מתקן הרוס למדי. ייתכן שהיה זה מתקן פריכה. החדרים, שהיו חלק ממתקן עשיית השמן, הכולל מחסנים (מחסנים נוספים מצויים במערב), מהווים יחידה גדולה אחת, שהיתה מוקפת חומה. מתוך המבנה הגדול הזה בולטת גבעה טבעית, המזרכבת כולה מאבן גיר. אל ראש הגבעה מובילות מדרגות. המדרגה העליונה — על פותות. מדרגות אלה מובילות אל קבר שיורדים אליו בעזרת שלוש מדרגות. בקבר מצויים שלושה כוכים מקבילים. בכרך אחד נמצאו עצמות ובאחרים נמצאו חרסים. דומה, שהחדר שימש מחסן לשמן: כלי החרס היו כלי קיבול גדולים מאוד. נמצא כלי אחד שאפשר היה לרפא אותו והוא כנראה מן התקופה ההלניסטית. אפשר שהקבר שימש מחסן. העלייה אליו נבנתה בתקופה זו; בשלב מאוחר יותר נזרקו העצמות לכרך אחד ויתר הכוכים שימשו מחסנים. נתגלו שרידי טיח, כנראה מן השלב השני של השימוש במערה.

קבר שני, קרוב מאוד למתקן, ממערב לו, הוא יוצא דופן בכך שהוא בעל כרך אחד בלבד. רצפת הכרך היתה מקושטת בפסיפס צבעוני, המתאר סדין, וניכר כר לראש המת. זוהי תופעה יחידה במינה. נמצאו עצמות וכלי זכוכית מן המאה השישית לספירה. במרכז הרצפה נמצאה שקערורית חצובה בסלע בעומק של 60 ס"מ מכוסה באריח מנוקב, שנלקח ללא ספק מבית מרחץ רומי. סידור משני זה שימש כנראה לניקוז.

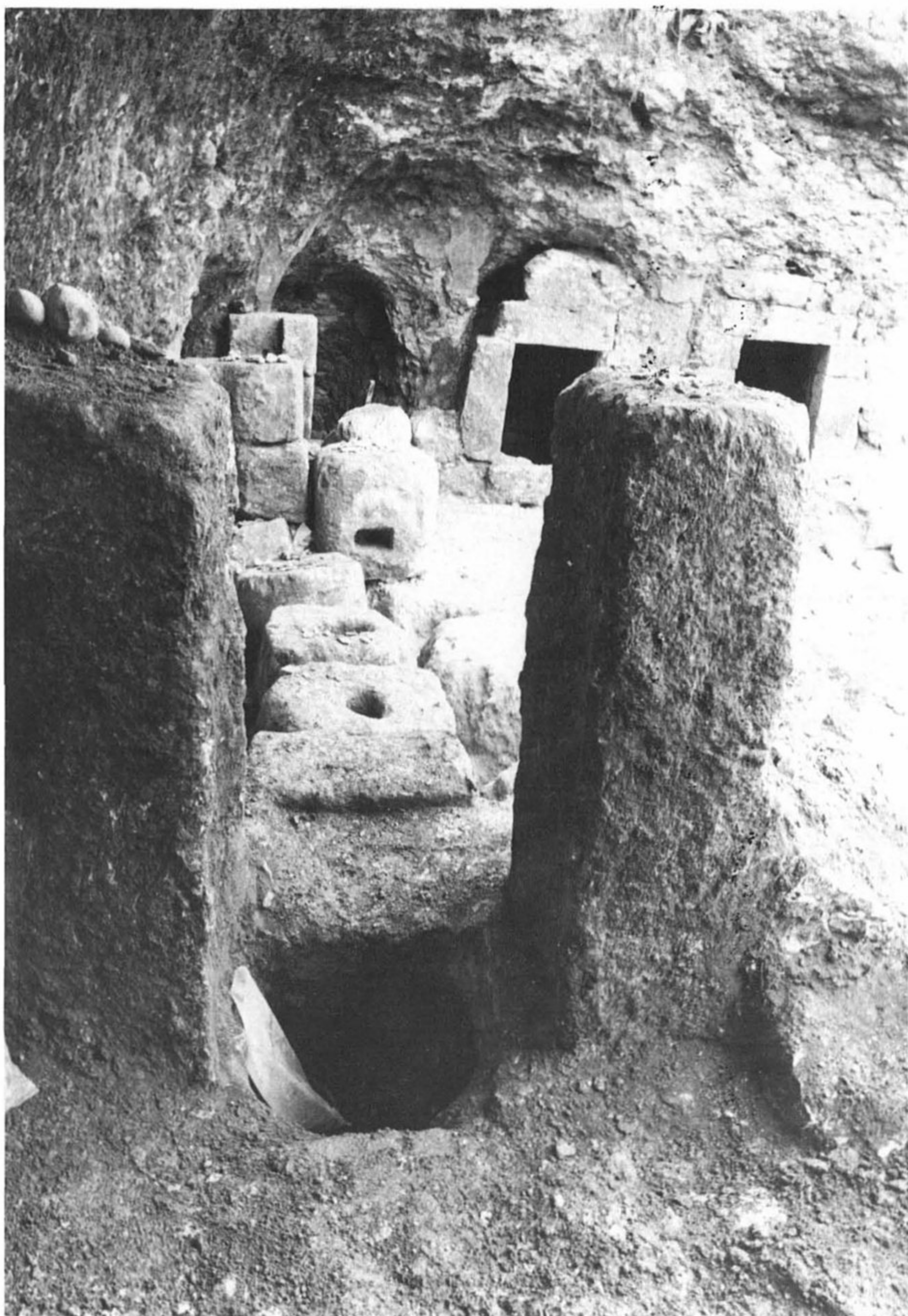
בשטח שמחוץ לתחום בית הבד נמצאו עשרות תעלות ארוכות ובתוכן כוכים. אין ספק שזה היה מתקן תעשייתי. לא נתגלו חומרים המעידים על השימוש בו. בדיקת צמחים (שורשים) שנמצאו בתעלה, שנעשתה במחלקה הבוטנית של אוניברסיטת תל-אביב, לא העלתה תוצאות. התעלות עם הכוכים נמשכות מתחת לקירות בית הבד; מכאן, שהתעשייה הזאת קדמה לתעשיית השמן.

הגענו למסקנה, שלפנינו מתקן להכנת שמן פשתה. התעלות מסודרות במורד טבעי ובחורף הן מתמלאות מים הנשארים בהן זמן ממושך. במרחק מה ממזרח למתקן, ביער, נמצאו קבוצת מתקנים דומים ומתקן עגול חצוב בסלע במרכז. לפי מדידות שנערכו נמצא, שהמתקן הנדון כאן מתאים לממצא בשטח החפירה ומכאן שהתעשייה השתרעה על שטח של מאות רבות של מטרים.

החפירה בכיוון צפון העלתה מתקנים תעשייתיים לא מוגדרים אך שונים מבתי הבד ומן התעלות שתיארנו. ליד המתקן החדש נמצאה מערת קבורה רומית שדודה לגמרי, בעלת שישה כוכים. אחד הבניינים הצטיין ברצפה חזקה במיוחד. נראה, שהמבנה שימש לעבודה כלשהי. מתחת לרצפה תעשייתית זו היתה מפולת ובתוכה נמצא כד שהכיל כלי זכוכית (שבורים) רבים מאוד. הקבוצה נמסרה לשחזור ולעיבוד לגב' גוסטה לרר ממוזיאון הארץ. החדר בעל הרצפה החזקה נבנה בתוך מתקן גדול עגול, ששימש אולי לאיסוף מי גשם. בשטח החפירה גילינו כמה פעמונים מן המין הרגיל בתקופה הרומית, אך ללא ממצאים מיוחדים או כאלה שיעידו על תאריך.

בקצה הצפוני של השטח מצאנו שתי קבוצות קברים נוספות. אחת מהן מורכבת

בית הבד, נראות המשקולות בין שתי הבתולות

ממערות קבורה נפרדות, שכל אחת בעלת כוך אחד. לקבר יש חדר כניסה משותף והרבה מאוד כוכים. גם מערכת זו מתמוטטת בחורף גשום. שמנו לב, שבחלק הצפוני של החפירה

בת הבד, מראה כללי, נראים המחסנים, המשקולות והבתולות

אין מתקנים תעשייתיים, אלא מבנים רגילים עם דלתות וכו'. חלק זה שימש למגורים. באותו חלק של החפירה מצאנו גם שרידי בניין עם שרידי רצפת פסיפס צבעוני. לסיכום, לפנינו שלושה יסודות המתקיימים זה ליד זה: מגורים, תעשייה, קבורה. התעשייה היתה מורכבת כאן משלושה יסודות: מחצבה מן הטיפוס הרגיל בתקופה, בתי בד ותעשיית פשתה (?) שקדמה לתעשיית השמן. השרידים הקדומים ביותר במקום הם מן התקופה הפרסית. החומר ההלניסטי נדיר מאוד. לעומת זאת נפוץ מאוד החומר הרומי והביזנטי. לא נמצא חומר ערבי קדום, למרות שהוא מצוי בשפע על תל אבו־שושה. יש צורך להמשיך את החפירה לצד מערב ולצד דרום.

ביבליוגרפיה

חדשות ארכיאולוגיות ס"ה-ס"ו (תשל"ח), עמ' 7.
 ר' גבעון, תקצירי הרצאות, הקונגרס הארכיאולוגי השמיני בישראל, ירושלים 1981, עמ' 29.

מיקומה של גבע פרשים

מיכה לין

שאלת מיקומה של "גבע פרשים" טרם מצאה את פתרונה. במאמר שלהלן אנסה לענות עליה תוך הסתמכות על המחקרים שנכתבו עד היום על הנושא ולאור ממצאי החפירות שנערכו בתל אבו שושה ובסביבתו.¹ ואלה העובדות שאין חולקים עליהן, הקשורות בנושא שאנו עוסקים בו:

1. קיומם של היישובים "גבע",² "גבע הפיליפית"³ ו"גבע פרשים".⁴
  2. כל ערי "גבע" אלה הן נוכריות ומצויות אי שם בשולי ה"עמק הגדול" - הוא עמק-יזרעאל.⁵
  3. בפעם הראשונה נזכר השם "גבע" בתקופה הכנענית, עם כיבוש מגידו בידי תחותמס השלישי. השם מופיע בכתובות מקדשי כרנק (1468 לפנה"ס), במקום ה-114 ברשימת הערים הכבושות, לאחר "חלקת" (112) ו"יוקנעם" (113).⁶
  4. כל שלושת היישובים האלה הם פוליס.⁷
  5. תיאור הקרב "סימוניה"- "גבע" בספר "חיי יוסף"⁸ נכתב בערך 30 שנה לאחר האירוע. הכותב, יוסף בן מתתיהו, נעזר לדבריו ביודעי יוונית, אבל ב"מלחמות היהודים" קרב זה, שבו יצא הוא כמנצח, אינו מוזכר כלל.
  6. מה שמייחד את מטבעות "גבע" לעומת מטבעות שאר הערים הוא דיוקנו של האל "מן", אלם של הפריגים, אל השאול והירח (הנראה תמיד לצדו), המופיע על צדן האחורי של כמה מטבעות "גבע" או "של אנשי גבע". "מן" הוא גם אל הצבא¹⁰ — מכאן ההנחה, ש"גבע פרשים" ניתנה בפקודת הורדוס לבחירי הפרשים הפריגיים בלבד. עובדה מעניינת היא, שבמטבעות "סבסטיה" — שגם אותה נתן הורדוס לחייליו — האל "מן" איננו מופיע, כנראה משום שהוטרונים שם לא היו פריגים.
  7. בבדיקת עצמות מקברי "גבע" (באבו שושה) מתברר, שרבים מן הקבורים אינם בני הגזע הים תיכוני. דבר זה מצביע על הימצאותם של אנשים זרים, שהובאו לכאן מחוץ לאיזור אגן הים התיכון.
- הקושי העיקרי בהוכחת מיקומה של "גבע פרשים" באבו שושה טמון בדבריו של יוסף בן מתתיהו. ב"חיי יוסף", פרק 24, נאמר, ש"גבע" נמצאת 3.7 ק"מ (20 סטדיות) מבית שערים. מכיוון שיוסף בן מתתיהו לא ציין את כיוון הרוחות של "גבע פרשים" מבית שערים יש קושי בזיהויה של "גבע פרשים" עם "חרבת אל חרתיה".¹¹
- לכאורה יכולים אתרים לא מעטים להיות מועמדים טובים לזיהויה של "גבע". ואכן, חוקרים רבים עסקו במשך השנים בחיפושים אחריה — החל מן החוקר הצרפתי ויקטור גרין,¹² דרך אלט, אבל, שומכר, מזר ואחרים, וכלה בדן בר"ג.¹³ בר"ג אף מנסה להפריד את

"גבע פרשים" (בחרתיה) מ"גבע" הפיליפית באבו שושה. המקומות שהציעו החוקרים הם: שיך אבריק, תל אעמאר, מנסורה, חרבת קירי, חרבת אל מדינה, אבו זריק ועוד ועוד. איש מבין החוקרים לא התייחס לאבו שושה.

במפות הקדומות מופיע השם "גבע" במקומות שונים ומשונים ואין הן תורמות להבהרת הנושא. ואילו בשתי מפות "טרה סנטה" (משנת 1572 לסה"נ) מופיעה "גבע פרשים" (Γαβα ἱππέων) בין יוקנעם למגידו. כנראה שהן מצביעות על אבו שושה.¹⁴

קושי נוסף בזיהויה של חרתיה עם גבע מעמידה העובדה, שבחרתיה לא מתקיימים המאפיינים של פוליס: אין ממנה תצפית על עמק יזרעאל; עד כה לא נמצאו סימנים לקיומן של אמות מים, והרי פוליס אינה יכולה להתקיים בלי מים; אין סימנים להימצאות איזור תעשייתי גדול ביישוב. גם דרכי הגישה ליישוב עדיין לא זוהו בוודאות.¹⁵

באתר זה גם אין ממצאים ביזנטיים שיצביעו על קיומו של יישוב בתקופה זו.¹⁶ (והרי ידוע, שבתקופה הביזנטית היתה גבע עיר גדולה, שישב בה אפיסקופוס). זיהויה של אבו שושה עם חרתיה נבע מכך שהארכיאולוגים זיהו בזמנו את חרתיה כ"גבע פרשים" וזיהוי זה התקבל וכך צוין במפות ההיסטוריות שהוכנו מאז שנת 1936.

קיים אי סדר בעדויות הביזנטיות, ויש סתירות ביניהן — החל מאבסביוס (באונומסטיקון שלו) וכלה ברשימת הפרובינציות מפלשתינה ב', שנשתמרה אצל הסופר הביזנטי הירוקלס, מן המאה הז' לסה"נ. אמנם כולם מצביעים על קיומה של "גבע", אבל אבסביוס מציין את המרחקים מלגיו למקומות שאין כל דמיון בינם ובין המציאות.¹⁷

ואלה הממצאים המצויים בידינו, שהובאו מאבו שושה ומסביבתה הקרובה:

- א. מספר גדול של מטבעות "גבע", "של אנשי גבע" ו"גבע הפיליפית".¹⁸
- ב. משקולת עופרת ועליה כתובת "של גבע": ΓΑΒΗ; C.I.H; H.C.¹⁹
- ג. מסכה של פרש החובש על ראשו קסדה פריגית ותבליט סוסו, שנמצאו באחד הקברים.²⁰
- ד. טבעת של אשה או של ילד ועליה כתובת בעברית: "גבע".²¹
- ה. קנקני אגירה מיובאים.²²
- ו. נרות שמן מיובאים.²³
- ז. מוצרי "טרה סיגילטה" גאלית ומזרחית. אלה מצביעים על הימצאותן במקום של משפחות עשירות.
- ח. בשולי העיר נתגלה איזור תעשייתי מרשים בגודלו.²⁴
- ט. בסביבת האתר נמצא איזור חקלאי ובו חוות, שייצרו שמן זית, פשתן ושמן פשתן, וגם יין בכמויות גדולות.²⁵
- י. נמצא בשטח מספר גדול של עמודי גרניט ושיש, וכן כותרות וחלקים ארכיטקטוניים השייכים למבני-ציבור מפוארים. אלה נמצאו במשך השנים והובאו מאבו שושה למשמר העמק.
- יא. כלי שולחן (בעיקר צלחות) מעוטרים בצלבים.
- יב. רצפות פסיפס. האחת עם כתובת והשנייה עם צלבים.
- יג. לוח שיש ועליו כתובת המוכיחה את דבר קיומה של פוליס במקום (ראה מאמרו של ב. איזק המתפרסם בקובץ זה).

יד. כלי זכוכית וממצאים נוספים, אך לא קבורה מן התקופה הפרסית ועד הביזנטית. ממצאים אלה מצויים כיום במוזיאון המקומי, במוזיאון ישראל בירושלים ובמחסני אגף העתיקות. מלבד כל אלה נמצאו ממצאים נוספים, אך לא זה המקום לפרטם. כדי לזהות את מקומה של "גבע פרשים" בוודאות דרושים כמה נתונים:

1. היא חייבת להיות פוליס. כלומר, צריכים להימצא באתר חומות, אמות מים (המעידות על הספקת מים סדירה כל ימות השנה), איזור תעשייתי המאפשר חיים כלכליים תקינים, דרכי גישה המאפשרות נסיעה בכרכרות או מעבר "רכב צבאי". כמו כן צריך להימצא במקום ריכוז של מבני ציבור גדולים. אלה מוקמים בדרך כלל במרכז העיר, במקום הגבוה ביותר, ומשמשים להתכנסות של קהל גדול ולקיום טקסים שונים הקשורים בפולחן דתי. כל המאפיינים האלה מצויים באבו שושה.

2. חייבת להימצא בה מטבעה אוטונומית. כל המטבעות, שנמצאו באבו שושה, מצביעות על הימצאותה של מטבעה אוטונומית, שהרי הוטבע עליהן "גבע", "של אנשי גבע" ו"גבע הפיליפית".

3. על מטבעות העיר חייב להופיע דיוקן של האל "מן". זאת, מפני שהעיר היתה שייכת לפרשים הפריגיים מאז תקופת הורדוס ומפני שהאל "מן" לא נמצא על המטבעות של ערים אחרות. מכאן, ש"גבע פרשים" היא "גבע הפיליפית" (משום שהמטבעה היתה אחת).

4. כאמור, כולם מסכימים שהוכח מעל לכל ספק ש"גבע" היתה עיר נוכרית.

5. ברשימות המצריות (של תחותמס השלישי) מזוהה "גבע" הכנענית עם אבו שושה כבר מאז המאה הט"ו לפנה"ס. זיהוי זה מקבל חיזוק ממצאת המטבעות והמשקולת. 6. מפות "טרה סנטה" מצביעות על קיומה של מסורת של קריאת השם "גבע פרשים" על אבו שושה.

כל מה שנאמר עד כה מוכיח, לדעתי, שעל אף הקשיים שהצבענו עליהם, המחקר שנעשה והממצאים שנתגלו בשטח מצביעים על קיומה של "גבע פרשים", היא "גבע הפיליפית" או "גבע" סתם, באבו שושה. ואני מסכים עם פרופ' דן בר"ג, הסבור שהשם "גבע פרשים" היה שגור כנראה בפי העם במשך תקופה קצרה יחסית ולא שימש כשם רשמי בתעודות הרשמיות. אפשר שזו הסיבה לכך שהוא איננו מוטבע על מטבעות "גבע".²⁶

הערות

1. כבר בשנת 1949 סקר ר' גבעון את תל אבו שושה, אמנם לא באופן שיטתי ולא ברציפות. משנת 1975 המשיך מיכה לין את המחקר וסימן אתרים רבים. מתוכם נתמקד באלה:
  - א. החומה המערבית.
  - ב. מחסנים תת-קרקעיים (כנראה צלבניים).
  - ג. שתי אמות מים הרודיאניות, התחתונה והעליונה.
  - ד. איזור תעשייתי: בתי-בד וברכות מן המאה הא' לסה"נ.
  - ה. מחילת מילוט.
  - ו. מתקנים חקלאיים.
  - ז. מערות קבורה ובתוכן קבר הזכוכית.
- חפירת בתי-הבד ואיזור התעשייה התבצעה בשיתוף עם אגף העתיקות. דו"ח ראשוני על כך מסר עזריאל זיגלמן בחדשות ס"ה-ס"ו (אפריל 1978-1981). את ההנחה, ש"גבע פרשים" נמצאת אולי בתל אבו שושה, העלה לראשונה משה רשף מבית אלפא ב-1976, על יסוד חקר מטבעות "גבע" שנמצאו במספר רב. במשך הזמן הצטברו הוכחות המחזקות את הדעה בדבר קיומה של "גבע פרשים" וזיהויה באבו שושה.
2. ראה: R. Givon, "Geba", *Göttinger Miszellen* (1981), p.19.
3. ראה מאמרו של א' קינדלר המתפרסם בספר זה. וראה גם: "משורר, מטבעות ערי ארץ-ישראל, ירושלים 1984, עמ' 38.
4. יוסף בן מתתיהו, מלחמות היהודים, ספר ג', פרק ג', פסוק 1.
5. שם, ספר ב', פרק 18.
6. ראה מאמרו של ר' גבעון המתפרסם בספר זה. אני מתייחס ל"גבע" הכנענית בגלל הסדר הגיאוגרפי המופיע ברשימות המצריות בכרנק.
7. ראה: יואל רפל (עורך), תולדות ארץ-ישראל, תל-אביב [ללא ציון שנה], עמ' 225; מ' אבי יונה, קדמוניות ארצנו, 1955, עמ' 315.
8. יוסף בן מתתיהו, חיי יוסף, פרק 24; וראה גם במבוא מאת מנחם שטיין, שם, עמ' צה.
9. יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון, פרק 24, קל"א. ייתכן שהגזים בחשיבותו של קרב כדי לשאת חן בעיני הרומאים. שכן יש סתירות רבות בתיאור קרב זה: א. הקרב נוהל בידי שר עשרה — אובוטיוס; אך הדבר אינו מתאים למספר החיילים שהוביל הלה לקרב — 2000 מאנשיו שלו (בתוספת אנשי "גבע"). גם אין זה הגיוני ששר עשרה הופקד על כל העמק הגדול; ב. בקרב זה, שהיה קרב מגע, נהרגו שלושה מחייליו של אובוטיוס. אין זה הגיוני, שהרומאים נסוגו בגלל סיבה זו ועוד בזמן שהם היו, לפי התיאור, היוזמים במלחמה; ג. מתיאור הקרב לא ברורות המטרות שביקש אובוטיוס להשיג ויוסף בן מתתיהו אינו מפרטן. הרבה יותר משכנע להניח, שיוסף בן מתתיהו הוא שיזם את הפשיטה על אסמי ביריניקה בבית שערים, כדי להאביס את חייליו ובהמותיו. "כי היה לו חייל רב בסימוניה". נראה לי, שהקרב התנהל למעשה נגד "תחנות אובוטיוס" בלבד. ייתכן שהמניע לפשיטה זו היתה שנת בצורת או קשיים באחזקת הכוח. במקרה כזה היה ברור למה עמד מול יוסף בן מתתיהו כוח רומאי קטן, שלא הצליח לעוצרו. כמובן שיוסף בן מתתיהו לא היה להוט לספר זאת בספרו.
10. ראה משורר (לעיל, הערה 3), עמ' 38; ומאמרו של קינדלר המתפרסם בספר זה.
11. אבי יונה (לעיל, הערה 7), עמ' 38; ב' מיזלר (מזור), מחקרים טופוגרפיים; ב' מזר, "גבע וחרושת הגויים", ידיעות י"א (ג"ד)(תש"ה), עמ' 35-39; ב' מזר, ערים וגלילות בארץ-ישראל, תשל"ו, עמ' 110-120; בית שערים א', ירושלים תש"ה, עמ' 13-14.
12. ויקטור גירן — 1880. ראה הערה 3 במאמרו של בר"ג המתפרסם בספר זה.
13. על החוקרים העוסקים במיקומה של "גבע פרשים" ראה הערות 3, 4, 5, 6 במאמרו של בר"ג המתפרסם בספר זה.
14. למפות טרה סנטה ראה רפל (לעיל, הערה 7), בכריכה האחורית.
15. ראה לעיל, הערה 7.
16. ראה מאמרו של דן בר"ג המתפרסם בספר זה.

17. לא נראה כאן סדר גיאוגרפי אלא חשיבות הסטאטוס הכנסייתי של האפיסקופוס.
18. ראה מאמרו של קינדלר המתפרסם בספר זה.
19. זיגלמן, חדשות ארכיאולוגיות ע"ו (אפריל 1981). לפי קריאת דן בר"ג תאריך המשקלות הוא $208 = C.I.H.$ אבל נראה שיש לקרוא 218. כמובן שההבדל הוא 10 שנים לפי המניין הפומפיאני. לפיכך, התאריך חייב להיות 3–161 לספה"נ.
20. זיגלמן, חדשות ארכיאולוגיות ע"ו (אפריל 1981).
21. את הטבעת מצאו שלמה קורץ ושמעון אבידן מעין השופט. הם הביאו לי את הטבעת לשם צילום ואני מודה להם על כך ועל שיתוף הפעולה בינינו לאורך כל הדרך.
22. ראה מאמרו של אבשלום זמר המתפרסם בספר זה.
23. ראה מאמרה של ורדה זוסמן המתפרסם בספר זה.
24. זיגלמן (לעיל, הערה 20). אבל התיאור הוא שטחי ודו"ח החפירה עדיין לא פורסם. באיזור התעשייה עסקנו במשך שנתיים בערך. נתגלו שני בתי-בד, שאחד מהם מצוי בתוך מערה ומעליה מצויות ברכות שתפקידן טרם הוברר לנו. כמו-כן מצאנו חדר תת-קרקעי ובתוכו כור היתוך ושתי מסכות: האחת מעופרת (דיוניסוס) והשנייה מאבן (אפרודיטה). הקרמיקה היתה מגוונת: רומית-ביזנטית. איזור התעשייה מתפרס לכיוון הוואדי (שלידו, מול בתי-הבד, נמצא עוד בית-בד). המשקולת נמצאת כעת ליד שער הקיבוץ.
25. ראה המאמר של לין ספראי המתפרסם בספר זה.
26. אני מבקש להביע את תודתי המיוחדת לזאב ספראי, שהיה שותף מלא במחקר "גבע פרשים" בשנים האחרונות ותרם רבות להבהרת הנושא. וכמו-כן אני מבקש להודות לכל הצוות שלו מאוניברסיטת "בר-אילן" על עזרתם. אני חייב תודה מיוחדת לרפאל גבעון ז"ל, שהדריך אותי מאז 1975. יחד עמו פיתחתי את התיאוריות שאיפשרו לזהות את "אבו שושה" כ"גבע פרשים".

ממצאים נוספים לזיהויה של גבע פרשים

בעת הדפסת המאמר נתגלו שתי עדויות נוספות המאששות, להערכתנו, את זיהויו של תל אבו שושה עם גבע פרשים: שתי כתובות וחלק של מתקן להולכת מים. על הכתובות ראה מאמרו של בנימין איזק, המתפרסם כאן. הן נמצאו במבנה מהתקופה ההלניסטית.

במסגרת עבודות להתקנת מערכת המים באיזור התברר שעין שולמית, מעיין המצוי בנ.צ. 161685/222050 איננו מעיין, אלא פירצה במנהרה קדומה שהובילה מים לתל אבו שושה. מכאן, שאורכו של מפעל המים היה 4 ק"מ. לא ברור אם היתה זו מנהרה ארוכה, או שחלקה היה חצוב כתעלה. קשה להניח, שמפעל כה משוכלל נועד ליישוב כפרי. בהמשך המחקר יהיה עלינו לחשוף מנהרה זו, ולמצוא את מקורות המים שהזינו אותה.

זאב ספראי ומיכה לין

שתי כתובות יווניות

בנימין איזק

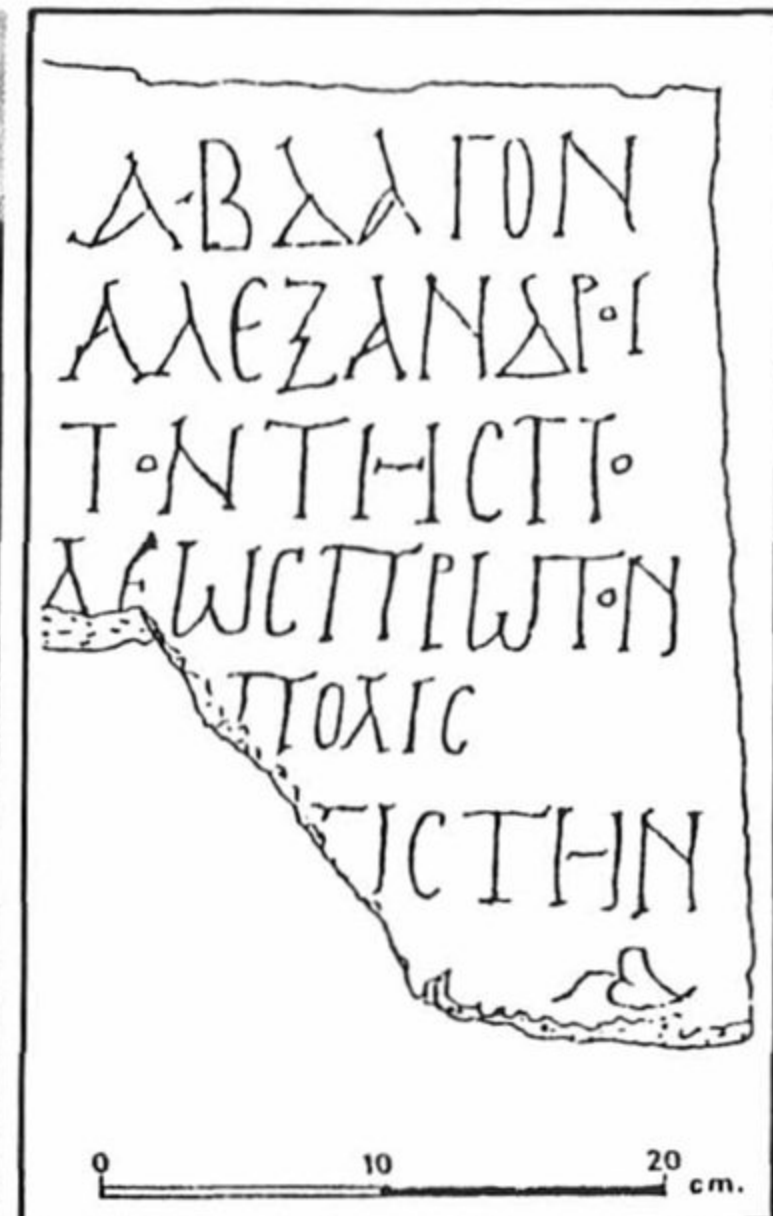
כתובת א'

זהו לוח שיש מסותת יפה, שנתגלה במדרון המערבי של תל אבו שושה שלא באתרו. מידותיו 31.1×22.7 ס"מ. בלוח חרותה כתובת בת שש שורות. חלקו השמאלי התחתון של הלוח שבור. את הלוח גילה מ' לין. וזה נוסח הכתובת:

Αβδαγον / Ἀλεξάνδρον / τὸν τῆς πό — / λεως πρῶτον /
[ῆ] πόλις / [τὸν κ]τίστην

ותרגומה:

"העיר מכבדת את אבדאגוס, בנו של אלכסנדרוס, האורח הראשון של העיר ומייסדה."
זוהי כתובת לכבוד אזרח מכובד של העיר, נוהג מקובל בערים יווניות. גם הנוסח הוא

כתובת א'

זה שהיה מקובל בעולם היווני. היה זה מקובל לתאר אזרח כזה כ"אזרח ראשון", כלומר, החשוב מכולם.¹ כמו כן היה זה מנהג מקובל לכנות אישים מכובדים בתואר "מייסדי העיר", אבל התואר איבד את משמעותו המקורית ונשאר תואר כבוד בלבד.² השם אבדאגוס או אבדאגון אינו מוכר. הוא אינו מצוי בכתובות מארץ-ישראל. בדיקה ראשונה העלתה שאינו מצוי אף בתפוצות. ייתכן שזהו שם שמי המורכב משני חלקים: "עבר" וחלק נוסף, שהוא אולי שמו של אל. אפשר שהכוונה לאל השמי-מערבי הקדום דגן, המוכר מן המקרא כאל הפלישתים דגון וכמרכיב של שם מקום – בית דגון. בתקופה הרומית זכה אל זה לפולחן בעיר ארוד (Arados).³ שם אביו של האיש הנזכר בכתובת, אלכסנדרוס, היה כמובן שם נפוץ מאוד בעולם העתיק. אין אפשרות לתארך את הכתובת בצורה כלשהי על-פי קריטריונים פנימיים. אשר למשמעות הכתובת, מתקבל על הדעת שהיו לעיר זו מוסדות מקובלים שהתייחסו לאזרחי העיר כמקובל בעולם היווני. השילוב של שמות שמיים ויווניים היה נפוץ בחוגים של אנשי המזרח המיוונים.

כתובת ב'

כתובת ב'

הכתובת השנייה נתגלתה סמוך לכתובת א'. היא מכילה רק שורה אחת בת מלה אחת: ἄρχιερεύς, כלומר "כהן גדול". אין כל ספק שמדובר בפולחן פגני מקומי. דבר זה מוכיח שהנהלת העיר לא היתה בידי יהודים.

הערות

1. ראה, למשל: R. Cagnat (ed.), *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, Paris 1906, IV, No. 666
2. השווה: W. Dittenberger, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, Leipzig 1903, No. 111, 9; 531, 4
3. ראה: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, IV, P. 1986f.; *Der kleine Pauly*, I, p. 1360a

זכוכית וכלים אחרים מקבר במשמר העמק

יעל ישראלי

במהלך סלילת כביש, ליד קיבוץ משמר העמק, נחשף קבר קטן. הכניסה לתוך הקבר החצוב בסלע היתה דרך פרוזדור מקומר שבצדו האחד מצויה גומחה קטנה ובקצה השני חדר קטן ובו כמה כוכי קבורה. הקבר נשדד בזמנים קדומים ולוחות האבן שחתמו את הכוכים הושלכו למרכז החדר יחד עם מנחות הקבורה שלא נשדדו.

למרות מצבו המופרע של הקבר נתגלה בו אוצר של ממצאים, הכולל כלי חרס, כלי זכוכית, ברונזה וברזל, חפצים מעצם, תכשיטים וחרוזים. בהסתמך על הטיפולוגיה של אחדים מן הממצאים הקבר תוארך למחצית השנייה של המאה הא' לסה"נ. לתאריך זה יש משמעות מיוחדת בשביל מחקר כלי הזכוכית, משום שהוא מורה על מגוון הצורות והסגנונות של הזכוכית המנופחת בשלב מוקדם זה של התפתחותה.

כלי הזכוכית הנפוץ ביותר בקברים הרומיים של המאה הא' בארץ-ישראל הוא זה המכונה "בקבוק הדמעות" (tear bottle) בעל הצוואר המוארך, שהכיל ללא ספק בושם או שמן ושימש אולי בטקס הקבורה. בקברים הקדומים ביותר של התקופה הרומית — בקברי גלוסקמאות, למשל — בקבוקים אלה הם לעתים קרובות כלי הזכוכית היחידים הנמצאים שם. במשמר העמק נתגלה מספר גדול יחד עם כלי חרס דומים. דגם קיראמי של טיפוס זה זכה לתפוצה גדולה בתקופה ההלניסטית, אבל בתקופה הרומית הלך ונדחק בהדרגה מפני מקבילו העשוי זכוכית. המספר הגדול של כוסות וצלחות מזכוכית שנמצאו בקבר זה הוא מרשים. יש רגליים להשערה, שהכוס — שהיתה נפוצה מאוד מזכוכית אבל נדירה מחרס — נוצרה לראשונה כצורה של זכוכית ואחר כך חיקו אותה בחומר. לעומת זאת, הזיווי של הטיפוסים השונים של צלחות הזכוכית מצביע על השפעתם של כלי חרס מטיפוס טרה סיגילטה שהיו בשימוש מאז המאה הא' לפנה"ס.

מה שבולט בקבוצת הקברים הזאת הוא המספר הגדול של כלי זכוכית שנופחו בתוך תבנית והמזוהים בדרך כלל כצידוניים והמתוארכים במאה הא' לסה"נ. כבר מזמנים קדומים נודעה עיר זו כמרכז של ייצור זכוכית והיא נזכרת בתור שכזאת במקורות העתיקים. אומני זכוכית אחדים שעבדו בחלקה המערבי של האימפריה הוסיפו ליד שמם את המלה "צידון" כהוכחה למעמדם המקצועי. העיטור העשוי בתבנית של כלי הזכוכית הצידוניים כולל קישוטים צמחיים וצורות גיאומטריות וגם תיאורים של חפצים שונים המסודרים ברצועות אופקיות או בתוך מסגרות ארכיטקטוניות; על כלים אחדים מופיעות ברכות ביוונית. כל הדגמים שייכים לעולם המוטיבים שהוא אופייני למזרח הים התיכון בתקופות ההלניסטית והרומית. כלי הזכוכית האלה יוצאו למקומות רחוקים ונמצאו על חופי הים השחור, בחוף האדריאטי, באיים האגיאיים ובקפריסין.

קבוצת הכלים שנתגלתה במשמר העמק מצטיינת בעושרה ובגיוונה. כלי הזכוכית, ובייחוד הכלים שנופחו בתבנית, הם אופייניים לבתי המלאכה של מזרח הים התיכון במאה הא' לסה"נ. להלן מובא מבחר מצומצם בלבד מתוך הממצא העשיר, המתפרסם בקטלוג תערוכת מוזיאון ישראל שפרסם המוזיאון המטרופוליטני לאמנות בניו יורק.

135. פכית

זכוכית; הגובה 8.7 סנטימטר, הקוטר 6.7 ס"מ.

78-121

פכית קטנה זו נעשתה מזכוכית חסרת צבע עם גון כחול קל. לפכית יש גוף חרוטי פחוס, צוואר גלילי, שפה מופשלת החוצה המתקפלת פנימה ובסיס קעור מעט. בחלק העליון של הגוף נצבט מתוך הבועה רכס עבה מאוד. ידית-רצועה עם שלושה רכסים גבוהים וחדים מחוברת לגוף ממש מעל לרכס העבה; הידית מסתיימת בשפה ומתרוממת מעליה בלוחית צבוטה. הכלי רופא. הוא מכוסה שכבת בליה, במיוחד בתוכו. טרם פורסם.

136. קנקנית

זכוכית; הגובה 8.5 ס"מ, הקוטר 4.3 ס"מ.

78-189

קנקנית אלגנטית זו היא בעלת גוף דמוי-אגס, צוואר גלילי, שפת טבעת מקופלת פנימה ובסיס קעור מעט. שתי ידידות מזכוכית כחולה מעבירה אור, המחברות בכתף ומתחת

לשפה, עומדות בניגוד לגוף הכלי העשוי מזכוכית לבנה מעבירה אור. יש כמה כתמי בליה. הכלי רופא ושוחזר מעט.

דוגמאות של טיפוס נפוץ למדי זה נמצאו באיטליה, באיי יוון ובדורה-אירופוס. על-פי רוב הגוף והידיות הם בעלי צבעים מנוגדים. טרם פורסם.

137. זוג "בקבוקי תמר"

זכוכית; 131–78 הגובה 6.7 ס"מ, הקוטר 3.1 ס"מ; 132–78 הגובה 6.4 ס"מ, הקוטר 3.1 ס"מ.

בקבוקי זכוכית צהובים-חומים אלה נופחו באותה תבנית בעלת שני חלקים. גופם המקומט דומה כל כך לתמר עד שנדמה שאולי הוכנה התבנית על גבי הפרי עצמו. הצוואר של כל כלי קצר מאוד והשפה מקופלת פנימה. שני הכלים מכוסים בשכבת בליה לבנה.

בקבוקי תמר נתגלו במקומות שהם מרוחקים מאוד ממרכזי הייצור שלהם בלוואנט. לא ידוע אם תפרוסת נרחבת זו היתה תוצאה מצורתם המעניינת או אולי מתכולתם המיוחדת. טרם פורסם.

138. בקבוק משושה.

זכוכית; הגובה 8.1 ס"מ, הקוטר 3.8 ס"מ. 110–78

בקבוק זה, על ששת דפנותיו המתארים כלים שונים, שייך לסדרה הנפוצה ביותר של כלי זכוכית צידוניים עשויים בתבנית. בסדרה זו בולט המספר הגדול של פריטים שנעשו מזכוכית לבנה וכמעט אטומה. נראה שרוב הכלים מקורם מאותה סדרה של תבניות.

גופו של בקבוק לבן ושקוף למחצה זה הוא כמעט גלילי. הצוואר גלילי, הפה מפושק והשפה מקופלת פנימה. בסיסו של הכלי הוא בסיס טבעת. על כל אחד מששת הפנלים של הגוף מתואר כלי: כד, אמפורה או אגרטל וכל אחד מהם מתואר פעמיים. הפנלים מוקפים עמודים בעלי כותרות ובסיסים. על כתפי הכלי מתוארות קשתות גבוהות ומחודדות ובתוכן דגם לא ברור שאולי מתאר פרי. החלק התחתון של הכלי מקושט בזרים, התלויים ממרכזו של כל פנל ומקיפים לחילופין ענבים או אצטרובל (או אתרוג?)

הכלי נופח בתבנית בעלת שלושה חלקים שכללה את הבסיס. התפרים שבין החלקים הוסתרו במתכוון מאחורי עמודי העיטור וניתן להבחין בהם רק בבסיס.

ניפוח בתבניות הוא טכניקה שניצלה במלואה את שיטת ניפוח הזכוכית ושיפרה אותה. ניתן היה לקבוע את הצורה, הגודל והקישוט של הכלי באופן פשוט למדי: מאחר שהאוויר שנשף האומן דרך אבוב הניפוח לחץ את בועת הזכוכית אל תוך התבנית די היה בתבנית חיצונית. התבניות, שנעשו מחומר או מגיר, נעשו מכמה חלקים. באופן זה ניתן היה ליצור מספר גדול של כלים זהים, ויחד עם זה גם לגוון את הצבע מכלי לכלי.

חשיבותו של הכלי ממשמר העמק היא בכך, שזוהי אחת הדוגמאות הבוודות של כלי מסוג זה שנמצאו בהקשר הניתן לתיארוך.

טרם פורסם.

139

140

139. צלחת

חרס; הגובה 2.6 ס"מ, הקוטר 15.1 ס"מ.

68 — 78.

כלי שטוח קרקעית זה שדפנותיו ניצבות הוא בעל שפה מחודדת ובסיס טבעת. הקצה התחתון של צדו החיצוני מודגש בעזרת רכס חד. הצלחת שייכת לקבוצת הטרסה סיגילטה המזרחית.

טרם פורסם.

140. צלחת

זכוכית; הגובה 2.5 ס"מ, הקוטר 18 ס"מ.

78 — 89

כמו המקבילה שלה מחרס, גם צלחת זו היא שטוחת קרקעית ובעלת דפנות ניצבות.

הדפנות מקופלות החוצה על עצמן לכל מלוא גובהן ועל-ידי כך הן יוצרות קיר כפול. בתחתית החיצונית מצוי קפל נוסף בצורת חישוק היוצר בסיס טבעת רחב. הצלחת נעשתה במקורה מזכוכית חסרת צבע ובעלת גון ירוק, אבל עכשיו היא מכוסה ברובה בשכבה כהה ססגונית.

טרם פורסם.

142. שרשרת ופעמון

ברונזה; אורך כל חוליה 1.4 ס"מ, גובה הפעמון 1.2 ס"מ.

78–138.

השרשרת מורכבת משש-עשרה חוליות, שכל אחת מהן עשויה מחוט מתכת כפול שכופף לשתי לולאות ניצבות. על כל חוליה יש טבעת העשויה מפס כפוף של ברונזה. הפעמון בצורת חרוט נעשה מלוח מתכת ותלוי בלולאה של חוט כפול. כל מה שנותר מן הענבל הוא חוט כפול, אשר בסופו היה קשור בוודאי חרוז או טבעת מתכת נוספת.

טרם פורסם.

143. עגיל

זהב; הקוטר 1.8 ס"מ.

78–137.

עגיל פשוט זה נעשה מעלה זהב העוטף חומר מילוי כלשהו. הוא עגול בחתך, עבה יותר במרכז והוא הולך וצר עד כדי חוט דק שכופף ללולאה בקצה אחד ולקרב (היום שבור) בקצה האחר. לוח קמור זעיר מחובר ממש מעל ללולאה.

לאור עושר הממצאים בקבר זה מפתיע הדבר שנמצא בו רק עגיל זהב פשוט אחד. ייתכן שהוא נעלם מעיניהם של שודדי הקברים שחדרו לקבר.

טרם פורסם.

144. כפית

עצם; האורך 3.8 ס"מ, קוטר כלי הקיבול 2.3 ס"מ.

78–146.

במרכז הקערית השטוחה של כפית זו כעין טבור מוגבה מוקף שני חריצים; חריצים חד מרכזיים נוספים קרוב לשפה. הידית, שהיא עגולה בחתך, מחוברת לגב הקערית בעזרת משולש.

טרם פורסם.

145. פיבולה מטיפוס "אוקיסה" (Aucissa)

ברונזה; האורך 5.3 ס"מ.

78–158.

סיכה זו שייכת לקבוצה ידועה היטב של סיכות ממוצא מערבי, הנושאות לפעמים שמות קלטיים, שהובאו למזרח בידי חיילים רומיים. חפץ דומה מאוד נמצא, יחד עם מטבע משנת

שתיים למלחמה ברומאים (שנת 67/8 לסה"נ), בקבר שנחפר בשטח מוזיאון רוקפלר בירושלים.

הגוף המקומר של סיכה זו מורכב מרצועה בעלת שוליים מוגבהים ושלושה רכסים שהאמצעי ביניהם מעוצב כחוליות. בקצה אחד הרצועה מתרחבת ויוצרת לולאה כדי לקלוט ציר מברזל שעליו מלופף הקצה של סיכת הרכיסה. הקרס בקצה האחר, שנוצר מקיפול קצהו של משולש משוטח, הוא בעל כפתור עגול בקצהו. חלודה מן הציר פשטה על חלק מגוף הפיבולה.

טרם פורסם, אך ראה: י. ישראלי, בתוך: כתובות מספרות, מוזיאון ישראל, קטלוג מס' 200, ירושלים תשל"ג, עמ' 249, מס' 252.

List of Contents

In Memory of the Late R. Giveon — G. Manor	v
Preface — B. Mazar	א'
Geva in Egyptian Documents — R. Giveon	1
Geva and Geva Parashim — D. Barag	4
An Herodian Tomb near Tell Abu-Shusha — A. Siegelman	13
The Coins from Geva — A. Kindler	43
The Storage Jars from Geva — A. Zemer	68
Lamps from Geva (Abu-Shusha) — V. Sussman	89
The Economic Basis of Geva — Z. Safrai and M. Linn	120
Excavations and Surveys in the Mishmar Ha-'Emeq Area — Z. Safrai and M. Linn	167
Area I — An Oil Press and Domestic Buildings — From the Literary Estate of R. Giveon	215
The Location of Geva Parashim — M. Linn	219
Two Greek Inscriptions from Tell Abu-Shusha — B. Isaac	224
Glassware and other Vessels from a Tomb in Mishmar Ha-'Emeq — Y. Yisraeli	226

GEVA

Archaeological Discoveries at
Tell Abu-Shusha, Mishmar Ha-'Emeq

EDITOR
BENJAMIN MAZAR

Published by
The Israel Exploration Society
Hakibbutz Hameuchad Publishing House Ltd.
1988

קובץ זה כולל סקירות על החפירות והבדיקות הארכיאולוגיות שנערכו בחצי היובל האחרון בתל אבו שושה (תל שוש) ובסביבתו הקרובה, בתחום משמר העמק, ועל הממצאים שנחשפו באתר זה.

הקובץ מוקדש לזיכרו של פרופ' רפאל גבעון ז"ל, שבהיותו מוותיקי משמר העמק פעל רבות, בשיתוף עם חברו לקיבוץ מיכה לין, בחקר האתר וקדמוניותו ובהגשמת המשימה של פרסום תוצאות המחקר הארכיאולוגי הממושך, שבוצע על-ידם.

הממצא העשיר שהעלו החפירות והסקר של מתקני התעשייה החקלאית המרובים חיזקו ואוששו את ההנחה, שהיה זה בתקופות הרומאית והביזנטית יישוב חשוב בעמק הגדול, לרגלי הר הכרמל. יתר על כן, נתגלו גם ממצאים שאישרו במידה רבה של ודאות את זיהויו של תל אבו שושה עם העיר גבע הנזכרת תכופות למדי במקורות הספרותיים.

לעומת זיהויה המתקבל על הדעת של גבע הפיליפית עם תל אבו שושה, המעוגן יפה בנתונים הארכיאולוגיים והספרותיים, עוד טרם מצאה את פתרונה קביעת מקומה של גבע, היא גבע פרשים המוכרת מכתבי יוסף בן מתתיהו כמקום מושבם של הפרשים ששחרר הורדוס משירות צבאי, והנמצא במרחק 20 סטדיות מבית שערים, בסמוך לגליל, בגבול עכו וקרוב לכרמל.

הדיונים המפורטים על הבעיות ההיסטוריות, הגיאוגרפיות-היסטוריות והארכיאולוגיות המתייחסות לגבע ולגבע פרשים, ועל הממצאים שנתגלו בתל אבו שושה ובסביבתו הקרובה, פותחים פתח למחקר רב עניין.

מתוך פתח דבר של בנימין מזר

הוצאת הקיבוץ המאוחד
החברה לחקירת ארץ-ישראל
ועתיקותיה